کەرکوك : شاری قەڵاو ئاگرو خوێن

((گەشەکردنی کەرکووك لە قەبارەو ژمارەی دانیشتوان))

بەشی سێیەم

عەلی مەحمود محەمەد

تێبینی : ئەو بابەتانەی وەرم گرتوون , وەرگێڕانی وشەیی نین , بۆیە هەرکەم و کوڕییەک لە دەربڕینەکانم هەبێت , داوای لێبوردن لە خاوەنەکانییان دەکەم

کەرکووك وەك هەر شارێکی لە شارەکانی ئەم گەردوونە , ئەو هۆکارانەی بە شێوەی گشتی بوونە هۆی گەشە و گەورە بوونەوەی شار و ڕێژەی شارنشینی لە جیهان , هەمان کاریگەری خۆیان لەسەر گەشەکردنی شاری کەرکووك و بەرزبوونەوەی ڕێژەی شارنشینی لەم دەڤەرە داناوە , کۆچی جوتیارانی هەرێمی کەرکووك لە لادێوە بۆ شار , بەدەر نییە لە یاسای جیهانی لە گۆڕانی پێکهاتەی کۆمەڵ , لە گواستنەوەی کۆمەڵگە لە قۆناغی دەرەبەگایەتییەوە بۆ قۆناغی سەرمایەداری , کە سیمای سەرەکی ئەم گۆڕانکارییە کۆچی بە کۆمەڵی جوتیارانە لە لادێوە بۆ شار , لە لادێنشینییەوە بۆ شارنشینی .

وەلێ نابێت ئەوە لە یاد بکەین شارەکان , بە ئاست و پلەی جیا لە یەکتر گەشەیان کردووە , هەموویان بە یەك هێڵی هاوتەریب گەشە ناکەن لە مێژوودا , پێشکەوتنی ئابوری , لە باربوونی جوگرافیا و ژینگە , هێمنی هەلومەرجی سیاسیی ناوچەکە ڕۆڵی خۆیان دەبینن لەم بوارەدا .

گەشەکردنی شارەکان لە هەرێم , وڵات , کیشوەرەکان ئاست و شێوازی جودا جودا دەگرنە بەر , شاری وا هەیە لەماوەیەکی دیاریکراودا لە نەش و نما دەکەوێت و دەپوکێتەوە , تەنانەت لەسەر نەخشە دەسڕێتەوە , شاری دیکە هەیە   بە پێچەوانەوە بە ڕادەی پێشبینی نەکراو لە ماوەیەکی کورت خایەندا گەشە دەکات .

گرنگترین ئەو پێداویستیانەی بۆ   درووست بوونی شار , هەروەها بەردەوامبوونی پێش مەرجی دروست بوونی شار بوونە , لە وتەیەکی ئیبن خەلدونەوە هەڵدەهێنجین : ((ئیبن خەلدون لە سەدەی **14** ز باسی لەوە کردووە , بوونی لەوەرگە , زەوی کشت و کاڵ , سوتەمەنی , کەرەستەی خانوسازی بۆ شوێنی شار

گرنگە , تاکو هاونیشتمانیان پێداویستییەکانیان دابین بکەن (**جغرافية المدن- صبري فارس الهيتي – 2002 – عمان- در الصفاء –ص11-12**).

ئەگەر ئەمانە گرنگترین پێداویستی دروستبوون و گەشەکردنی شار بێت , لە 7 سەدە لەمەوپێش , دیارە ئەم پێوەرانە ئێستا گۆڕانیان بەسەردا هاتووە , شارێکی وەك دوبەی دڵۆپێك ئاوی شیرینی تێدا نییە , کەچی بووە بە گرنگترین و پێشکەوتوترین شاری عەرەبی و هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست . سەنگافورە و هۆنگ کۆنگیش ناتوانن بە هەردوکیانەوە یەك مێگەلە مەڕ تێر بکەن , یان خۆراکی بولبولەکانیان بەرهەم بهێنن , کەچی هەموو دنیا ئاواتە خوازن تێیدا بژێن .

لەم پێوەرانەوەی سەرەوە , کە 7 سەدە لەمەوپێش ئیبن خەلدون دیاریکردوون بۆ دروست بوون و گەشەی شار , دەتوانین ئەوە هەڵێنجین , ناوچەی کەرکووك هەموو پێداویستییەکی شاربوون و گەشەکردنی هەبووە , چ لە ڕابردوو یاخود لە ئێستادا .

هەرێمی کەرکووك , ئاوهەوایەکی گونجا و سازگار و لەباری هەیە , بۆ ژیان , کشت و کاڵ , بەخێوکردنی مەڕومالآت , پلەی گەرماکەی لە نێوان 8,6 پلەی سەدی بۆ 42,8 پلەی سەدییە (ئەتڵەسی کەرکووك – ل30) , هەروەها ڕێژەی باران بارینی لە نێوان زیاتر لە 500ملم بۆ کەمتر لە 200 ملمە , لە سەنتەری شار 300–400ملمە (ئەتڵەسی کەرکووك –ل32) . زۆری لەوەڕگای نایاب لە پێدەشتەکانی کەرکووك , هانی کۆچبارەکانی دەوروبەری داوە بۆ نیشتەجێ بوون لێی .

گەنم و جۆ یەکێکە لە گرنگترین بەروبومە کشت و کاڵییەکانی هەرێمی کەرکووك , ئەم دوو بەروبوومە بە خواردنە ستراتیژییەکانی مرۆڤ دادەنرێت لە تەواوی مێژوودا , دەتوانرێت بۆ مێژووی دوور پاشە کەوتبکرێت , هاوکات بەرگەی ڕێگەی دوور و سەخت بگرێت بۆ بازرگانی و گواستنەوە , هاوکات خواردنی سەرەکی و بەردەوامی مرۆڤیشە . هاوکات هەندێك لە مێژونوسان لەو باوەڕەدان جوتیارانی گەنم و جۆ , بەهۆی بونی کاتی زۆری بەتاڵەوە لە زستان و بەهار (گەنم و جۆ کاتی زۆری ناوێت بۆ بەرهەم هێنان) , زیاتر بیر دەکەنەوەو داهێنان دەکەن , بۆیە زووتر تێکەڵ بە شارستانی بوونە لە مێژوودا . بە پێچەوانەی ئەو ناوچانەی جوتیارەکانی لە جیاتی گەنم و جۆ بە کاری چاندنی مەرەزەوە خەریك بوونە , ساڵ 12 مانگ , خەریکی بەرهەم هێنانن , کاتیان نامێنێت بۆ بیرکردنەوەو پەروەردە بوون . گەنم بۆ یەکەم جار لە مێژوودا لەم ناوچەیە بەرهەم هێنراوە و بە جیهاندا بڵاوبۆتەوە . پاشماوەکانی گوندی چەرمووی 30 ماڵەی نزیك کەرکووك , چەمی ڕێزانی قەڵاسێوکەی کەرکووك باشترین بەڵگەن بۆ ئەم ڕاستییەی ناوچەی کەرکووك دایانگەی شۆڕشی کشتوکاڵە.

لە مێژوودا کشتوکاڵ و بازرگانی لە پێشەوەی بزاوتە ئابورییەکانی کەرکووك بووە . کەرکووك وەك شار و ناوچە گرنگی سێ لایەنەی هەبووە ((ناوچەیەکی کشت وکاڵی , سەرەڕێی بازرگانی , ستراتیژی شوێنی سەربازی)).

کشت و کاڵی ناوچەی کەرکوك , بەشێوەی گشتی دێمییە , هاوکات بەراویش لە دەمزێ و چەم و جۆگەلەو کانی و کارێزەکانی کراوە . دەوروبەری کەرکووك بە باخی میوەو ڕەزوو کارێزە پڕ ئاوەکانی ناسراوە لای گەڕیدە و ڕۆژهەڵاتناس و گەشتیارەکان .

بوونی لەوەرگەی بەرینی نایاب , ئاووهەوای گونجاوو لەبار (نە سارد و نەگەرم) یارمەتیدەری پەروەردە کردنی بەربلاوی مەڕوماڵات و ڕەشە وڵاخ و تەنانەت گامێش بووە لەم ناوچەیە .

لایەنێکی دیکەی گرنگی ئەم دەڤەرە , بوونی سامانی ژێر زەمینی زۆر و زەبەنی ئاوی سازگارە .

بونی سەرچاوەی ئاوی خواردنەوە لە نزیك شار ,   هۆکاری سەرەکییە بۆ بوونی هەر شارێك و گەشەکردنی . کەرکوك ناوچەیەکی دەوڵەندی ئاوە , پاشەکەوتێکی زۆری سامانی ژێر زەمینی ئاوی   هەیە ,   بە سانایی   لەم ناوچەیە بیر دەگات بە ئاو , سەرباری ئاوی سەرزەمینی زۆر وەك   زێی بچوك ,   خاسە , عەرەفە , ناوچەی قۆرییە , سیروان , ...کانی و کارێز و ناعورەکانی   .

وەلێ لە ڕووی کەرەسەی خانووەوە , دەتوانیین کەرکووك بە دەوڵەمەندترین شاری ناوچەکە دابنێین لەم بوارەدا .

کەرەسەی سەرەتایی خانوو دروستکردن لە کەرکووك بریتییە   : (ئاوی خاسە , گەچ , قایە , گڵی سوور , قەمیشەڵان , دیرەگ ....).

بوونی کورەی بەرهەم هێنانی گەچ لە کەناری شاری کەرکووك بە دوری نزیك بە **1–2** کم لە قەڵاوە   , قایە و بەردی مەڕمەڕی سپی کە بەناوبانگە لە ناوچەکە   ,   لە هەمان شوێن بەشێوەی بەرفراوان هەیە   .

هەروەها ڕوباری خاسە لە نزیکترین پنتی ئاوەدانیی کەرکووکەوەیە , قەڵا چەند مەترێك لێوەی دوورە , سەرباری ئەوەی وەك ئاماژەمان پێیدا , نزیکی لە سەرچاوەی ئاوەوە , زوو گەیشتن بە ئاو بۆ لێدانی بیر و ناعور و کارێز .

گڵە سوورەی ناوچەی کەرکووك , بەناوبانگە لە خۆڕاگری و جیڕی بۆ سواق دان و پڕکردنەوەی بان خانوو , یاخود دروستکردنی خشت   . تەنووری کەرکووك لە هەموو عێراق و ناوچەکانیی دەوروبەرەوە دێن بۆ کڕینی , بەهۆی باشیی گڵەکەی و خۆڕاگری و جیڕی قوڕەکەی .

نزیکی شار لە ناوچەی دارستانەکانەوە , وەك قۆرییە , چەمی زەنگەنە , سەرخاسە , قەڵاسێوکە , شێخ بزێنی خواروو سەروو ,   قەرەحەسەن , تازە , خورماتوو ....   ,   دەتوانێت پێداویستیەکانی خانوو دروستکردن پڕ بکاتەوە , لە داری دیرەگ و تەختەی دەرگا و پەنجەرە , هاوکات دابینکردنی پێداویستی ماڵان و حەمامەکانی شار لە سوتەمەنی , سەرباری ئەوەی بیرە نەوتەکانی کەرکووك سەرچاوەی نەوت و قیر بوونە .

لە ڕابردودا دەرگای ماڵان لە دار گوێزی پتەو دروست دەکران , بزماری سەرپانی گەورە بەسەرییەوە , تەنانەت بە **10** کەسی بەهێزیش ناکرایەوە .

زۆربەی شارە گەورەکان یان لەدەشتایین , یاخود کەوتونەتە قەراغ ڕوبار و دەریاوە . کەرکووك ناوەندی ناوچەی گەرمیانە , جگە لەباربوونی کەشەکەی و بە پیتی خاکەکەی , هاوکات کەوتۆتە دەشتاییەکی پان و بەرینی ئاودارەوە , ڕەزو باخی سەوزەی کەرکووك لە وەبەرهێنانی تور و سلق و سەوازایی بەناوبانگە لە ناوچەکە و هەموو عێراق .

پێکهاتەی جوگرافی شار , کار لەسەر قەبارەکەی دەکات , دەشتایی بوونی سنووری شار , هۆکاری گەورەبوونەوەی شارە بە گوێرەی ژمارەی دانیشتوانی نیشتەجێ بوو لێی . کەرکووك کەوتۆتە جەرگەی

تەختاییەکەوە , بە هەر چوارلادا توانای گەورە بونەوە و فراوان بوونی هەیە , بە پێچەوانەی سلێمانی و ڕەواندز و ئاکرێ و ئامێدیی و ....

هەروەها لەباربوونی ئاووهەوا , هاوکاری زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانە , تا ئاووهەوا لەبار بێت , تەندروستی هاوولاتیان باش دەبێت و نەخۆشی کەم دەبێتەوە , هاوکات پەیداکردنی خۆراك سانا دەبێت , بۆ نموونە ئاوهەوا هۆکاری سەرەکی بوونی نەخۆشییە لە ناوچەی ئیستیوائی , کە ئەمەش بە یەکێك لە خاڵە نەگەتیفەکانی کیشوەری ئەفریکا دادەنرێت , یەکێك لە هۆکارەکانی زۆری مردن و دواکەوتویی ئابورییە .

لایەنێکی دیکە بۆ درێژەدان بە ژیان و گەشەدان بە چالاکی , بوونی سوتەمەنی و وزەیە لە نزیك شار . لە چاخەکانی ناوەڕاست , وزە بریتی بوو لە دار و پاشماوەی ئاژەڵ و ئاوو هێزی دەست و ئاژەڵ (دار و پاشماوەی ئاژەل زیانیان هەیە بۆ ژینگە) **(سراب النفط- شيرين يونس- 24-8-2005 جزيرة نيت).**

وەك ئاماژەمان پێدا , کەرکووك ناوچەیەکی لەبارە بۆ پەروەردەکردنی ئاژەڵ , خەڵکی کەرکووك , بە بەرفراوانی کەڵکیان لە پاشماوەی ئاژەڵ وەردەگرت بۆ سووتەمەنی ماڵان و گەرمکردنی حەمامەکان , ئەمەش زۆرجار سەرچاوەی نەخۆشییە کوشندەکان بووە لە مێژوودا . هەرچەندە دەرهێنانی نەوت لە کەرکوك کۆنە , وەك گرنگترین بەشی وزە ((لە ساڵی **1639** وە نەوت بەشێوەی سەرەتایی لە کەرکوك دەرهێنراوە **(منطقة كركوك –د.نوري طالباني –1995 لندن - ص 38)).**

قیر لای کریستانەکان پیرۆزی خۆی هەیە بۆ سواقدانی پەرستگاکان بەکاری دەهێنن . لە مێژووی کۆنیشدا بەکار هاتووە ((لە نێو گۆڕێك لە ئەشکەوتی (شانەدەر) چەقۆیەك دۆزراوەتەوە , کە لە بەردی مەڕمەڕ دروست کراوەو مستەکەی ئێسکەو بە قیر داپۆشراوە((کەرکوك لە ڕوانگەی مێژوەوە — د. نوری تاڵەبانی _ باسەڕە **122 - 6-10-2005**)لەم سەرچاوەیە وەرگیراوە **((طة باقر – مقدمة في تاريخ الحظارات القديمة –ص188**). ئەمەش گرنگی بازرگانی شارەکەی زیاد کردووە.

بەم شێوەیە دەبینین هەموو ئەو تایبەتمەندییە سروشتییانەی پێویستن بۆ دروستکردنی شار لە ناوچەیەك , بە گوێرەی پێداویستی سەدەی **14** و پێشتریش , لە کەرکووکدا بوونی هەبووە , هەر بۆیە کەرکووك توانیوییەتی بەردەوامی بەخۆی بدات و گەشەبکات .

بوونی نەوت بەتەنها لەم سەردەمە لە کەرکووکدا , بەسە بۆ بوونی ئەم شارە بە ناوەندێکی گرنگی سیاسی و کارگێڕی . هەر نەوتە کوێتی کردووە بە شار لەو بیابانە لماوییە , دوبەیەکی دواکەوتویی کردووە بەگرنگترین شاری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ((دۆزینەوەی نەوت بووە هۆی کۆبونەوەی دانیشتوان بە دەوری کۆمپانیاکان , بێجی نمونەیەکە (**نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوث والدراسات العربية -ص71).**

له پاڵ هەموو ئەمانەی تا ئێستا ئاماژەمان پێیاندا , بوونی مەرقەدەکانی دانیال پێغەمبەر , ئیمام قاسم , زین العابدین له کەرکووکدا , خاڵی بەهێزن , هەروەها هۆکارن بۆ بەردەوامی دان به کۆبونەوەی دانیشتووان له دەورو بەریان , به تایبەت هەردوو مەرقەدی ئیمام قاسم و زین العابدین , ساڵانه ژمارەیەکی زۆری شیعه دەچن بۆ سەردانی , ئەمەش گەشه دەدات به گەشت و گوزاری ئاینی ناوچەکه , له گەڵیدا بازاڕی شارەکه دەبوژێنێتەوه . بوونی خانێك بەناوی هیندی خانلەر(خانی هیندییەکان) له کەرکووکدا , که بۆ زیارەتی شوێنه پیرۆزەکان له هیندوستانەوه بۆی هاتوونه , باشترین بەڵگەیه بۆ بۆچونەکەمان .

بوونی قەڵا له کەرکووك

قەڵا قەڵغانی شاره بۆ بەرەو ڕوبوونەوەی هێرشبەرانی دەرەوه , بەبێ بوونی قەڵا شار ناتوانێت بەرەو ڕووی سوپای زۆر و زەبەنی هێرش بەران ببێتەوه , که له هێرشەکانیان تەڕ و وشکیان پێکەوه سووتاندووه .

بۆ بەرەو ڕوبونەوەی مەترسی دەرەوه دروستکردنی قەڵا پێویستی سەرەکی درێژەدان به ژیان بوو .((قەڵا له توانای سەربازی شار زیادەکات وتوانای بەرگری دەباته سەر **(نشأة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهد البحوث والدراسات العربية ص71).**

مرۆڤ له چاخه کۆنەکاندا , له سەردەمی نەبوونی پەیماننامەی نێودەوڵەتی و یاسا و ئاشتی دا , هەموو کات له قۆناغی جەنگدا بووه بەرامبەر به دەرەوه . دەسکەوتی جەنگ ئابوری وڵاتی دیاریکردووه , بەرهەمی نەتەوەیی وڵات بەشی زۆری له ڕێگەی غەزەواتەکانەوه دابینکراوه , بۆ خۆ پاراستن له کارەساتەکانی شەڕی هێرش بەران , قەڵا باشترین ئامراز بووه به دەست گەلانەوه بۆ داکۆکی له مانەوه .

زۆربەی شاره کۆنەکان لەسەرەتادا بریتی بوونه له قەڵایەك یاخود ناو شورایەك , لەوێوه گەشەیان کردووەو پەلیان هاویشتووه و گەوره بونەتەوه , تاکو له کۆتاییدا قەڵا بووه به ناوەندی شار .

بەهۆی شێوەی دروستکردنەکەی , له نەبوونی ڕێگاو بانی بەرین وەڵام به پێشکەوتنی هۆیەکانی گواستنەوەو داخوازی سەردەم بداتەوه , هەروەها گرنگی پێ نەدانی لەلایەن دەوڵەتەوه و خراپی خزمەتگوزارییەکانی , لەم دەیان ساڵەی دواییدا , دانیشتووانه دەوڵەمەندەکەی قەڵا بەرەو گەڕەکه هێمن و نوێکانی کەنار شار کۆچییان کردووه , له جێگەیان هەژاران نیشتەجێ بوونه .

لەم ساڵانەی دواییدا بەشی زۆری دانیشتووانی قەڵا , یان لەتورکمانه هەژارەکانی شار پێك دەهاتن , یاخود لەو جوتیاره کوردانەی له لادێوه کۆچیان دەکرد بۆ شار , بەهۆی هەرزانی کرێ خانوو له قەڵا تیای دەگیرسانەوه .

له سەدەكانی ڕابردوو , دەسەڵاتی ناوچە لە لایەن قەڵاوە بەڕیوە دەبردرا . لەو سەردەمانە وەزیفەی شار زیاتر وەزیفەیەكی سەربازی بووە , نەك وەزیفەی بەرهەم هێنان و ئابووری و كارگێڕی . بۆیە دەبینیین شارەكان بریتی بوونە لە سەربازگەیەكی گەورە : ((قەڵا لەسەرەتاوە دەزگایەكی سەربازی بووە , كاری كردووە بۆ دابین كردنی ئاسایشی ناو قەڵاو و دەوروبەرەكەی . سەرباری ئەوەی ناوەندی كارگێڕیی ناوچەكەش بووە . لەگەڵ ئەوەشدا قەڵا تایبەتمەندی شاری نەبووە , دانیشتوانەكەی بەشێوەی سروشتی لە سەربازان پێك دەهاتن , ئەو سەربازانەی كاریان بە قەڵاوە پەیوەست بووە)) **(المدينة الكوردية –من القرن 10-13 م-فرهاد حاجي عبوش –جامعة دهوك-ل47-48).**

بەڵام قەڵای كەركوك دانیشتوانەكەی لە سەربازان و دەست و پێوەندەكانییان و هاووڵاتیان پێك دەهات . سیفاتی شارە قەڵای تێدا هەبووە . وەك باسمان كرد , ئەو قەڵایانە بنكەی سەربازی بوون , لە زۆر كاتدا شوێنی كۆبونەوەی سەربازان و خێزانەكانیان بووە , لەو شوێنەوە پەیوەندی بە دەوڵەتی ناوەندییەوە دەكرا , قەڵای كەركووك نموونەیەكە بۆ ئەمە , ناوەندی دەسەڵاتی مەركەزی بوو لە ناوچەكەدا .

دروست بوون و گەشەی شار , یان هۆكاری سەربازی لە پشتەوە بووە هەروەك كەركووك و هەولێر بە بوونی قەڵا , یاخود هۆكاری ئاینی بووە وەك نەجەف و كەربەلا , یان هۆكاری سیاسی بۆ داسەپاندنی دەسەڵات بەسەر ناوچەدا وەك بەغدا, یاخود هۆكاری ئابوری بووە وەك موصڵ بێجی .

شاری نەجەف لە سەدەی **9** كۆچی وەك ئیبن بەتوتە دەیگێڕێتەوە ((باشترین شاری عێراقی بووە , لە ڕوی بینا سازی و ڕێك و پێكییەوە , بازاڕی باش و پاكژی هەبووە , لە ڕێگای دەرگای ئاوەدانییەوە چوینە ژورەوە , بازاڕی بەقاڵەكان و چێشتچی و نانەواكان پێشوازییان لێكردین , دوایی بازاڕی سەوزەو میوە , پاشان بازاڕی بەرگ دروو ..... **(رحلة ابن بطوطة –703_779 هجري - مكتبة توفيقية القاهرة -161).**

كۆبونەوە لە دەوری ناوەندێكی كارگێڕی بۆ داسەپاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت بەسەر خێڵەكان , سەربازگیری , باج سەندن ئەركەكانی شارن لە ڕابردوودا . هەروەها ڕێكخستن پێویستە بۆ كۆبونەوەی دانیشتوان لە دەوری بازاڕ , بۆ ڕێكخستنی كارەكان و پاراستنی نەزم و یاسا بازارگانییەكان و ڕێ گرتن لە فێڵ و دزی و تالان , ئەمانەش بەبێ دەسەڵات ناكرێت .

بازاڕ پێویستی بە چاودێری و باج و لێپرسینەوەو پاراستن هەیە . بۆ دابینكردنی ئەمانە شار پێویستی بە دەسەڵات هەیە , بەرزترین ئۆرگانی دەوڵەت لەو سەردەمە قازی قوزات و والی ولات و قائیدی قوات بوو , كە ئەمانەش لە شار دادەنیشتن , پادشاش لە پایتەخت . هەروەها زیندان وەك شوێنی لێپرسینەوە لە پێشێلییەكان بەهەمان شێوە لە شاردا بووە .

سەربازگە پێویستە لە هەر ناوچەیەك , لە لایەكەوە بۆ پاراستنی ناوچەكە لە داگیركاری دەرەوە , كە بەردەوام لە بەردەم هەڕەشەی هێرشدا بووە , لە لایەكی دیكەوە بۆ پاراستنی ڕێگاو بانەكان , و سەركووتی یاخی بونەوەكان . هەروەها هاوكات ناوەندی كۆكردنەوەی باجی ڕاهداری(پاراستنی ڕێگاو بان

له دزی) له خەڵك لەو كاروانانەی له ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا , باكوور و باشورەوە به شاردا تێدەپەڕین بۆ ناوچەو وڵاتەكانی دیكه .

گەشەی شار پێویستی به دابینكردنی ئاسایش و جێگیری هەمه لایەنه هەیە, شەڕ مەترسییه بۆ سەر گەشەی شار و مانەوەی .

كەواته له ئەنجامدا دەتوانیین بڵێین : باشترین ئامراز بۆ پاراستنی شار , له سەردەمی پێش پەیدا بوونی چەك و تفاقی سەربازی نوێ , بوونی قەڵایە .

هاوكات ئەو شارانەی قەڵایان نەبووە , شوراو دەرگای شارییان هەبووە , نموونه ئەسكەندەرییه له میسر **4** دەرگای هەبووە , شەوان دەرگاكانی داخراون **(رحلة ابن بطوطة –703_779 هجري - مكتبة توفيقية القاهرة-ص17)**. بەغدا بەهەمان شێوە دەرگای هەبووە , بەڵام موصڵ قەڵاو شورای پێكەوە هەبووە .

كەركووك بازاڕی ناوچەكە

كەركوك مەڵبەندی بازرگانی بووە له ناوچەكە , بازاڕی ساغكردنەوەی بەرووبومه كشتوكاڵییەكانی ناوچەكە و دەوروبەرەكەشی بووە.. . ناوەندی ناردەی خوری و مەڕوماڵات وبەرووبوومی كشت و كاڵی هەرێمەكە بووە بۆ دەرەوەی ناوچەكە و وڵاتیش .... .

له بەرزاییەكانی زاگرۆسەوە , جوتیاران بەرووبوومەكانیان له بازاڕەكەی ساغكردۆتەوە . زۆربەی ئەو بەروبومانەی دەنێردرانه دەرەوە , لەو بەرووبوومانه پێك دەهاتن , توانای بەرگه گرتنی ڕێگەی دور , مانەوە بۆ كاتی درێژخایەن , سەختی ڕێگای پڕ هەوراز و نشێوییان هەبووە , وەك دانەوێڵە و خوری و پێستەو .. .

له دائیرەی مەعارفی بەریتانیدا كەركوك وەك یەكێك له بازاڕە سەرەكییەكان كوردستان سەیركراوه **(كركوك و توابعها حكم تاريخ والضمير –د.كمال مظهر احمد-جزء اول-ص54-55).**

لەدائیرەی معارفدا بەم شێوەیە وەسفی كەركوك كراوه : ((بنكەیەكی گرنگ و سەرەكی بازرگانییه له كوردستان)) هەروەها دەنوسێت ((كەركوك به بازاڕی بەرهەم هێنانی كشت و كاڵی ناوچەكه دەژمێردرێت . جێگەیەكه بۆ هەناردنی خوری و دانەوێڵەو ماڵات و نۆك و كەتیرەی بەرهەم هێنراو له بەرزاییەكانی زاگرۆسدا (كوردستانی نوێ–ژماره **3273– 19– 1 – 2004–** كەماڵ مەزهەر).

له بەرواری **25–6– 1820** كلۆدیۆس جیمس ڕیچ , له گەشتەكەی كوردستانیدا , كاتێك دەبێته میوانی میری بابان له سلێمانی , له یاداشتەكانیدا ئەمەی خوارەوەی نوسیووە : ((شەوی ڕابردوو من و عومەر ئاغا سەبارەت به بەرووبوومی كوردستان زۆر دواین . شاری كەركوك ئەو بازاڕەیە كه هەموو بەرووبومی ئەم بەشەی كوردستانی بۆ دەبردرێت (كەماڵ مەزهەر – كوردستانی نوێ–ژماره **3273**).

کەرکووك جگە لەوەی بازاڕی ساغکردنەوەی بەروبوومی جوتیاران بووە , هاوکات بازاڕەکەی ناوەندی پەیدا کردنی پێداویستییەکانی هاوولاتیانی هەرێمی کەرکوك و شارەکانی دەوروبەریش بووە , ئەمە وا دەکات بڵێین کەرکووك شارێکی بازرگانی هەرێمی گرنگ بووە لە ناوچەکە ((لە هەندێك تێبینی ڕیچدا ئەوە دەرەکەوێت گەلێك شتومەکی دەگمەن و بە بەها لە کەرکوکەوە بۆ سلێمانی دەنێردرا (کەماڵ مەزهەر – کوردستانی نویَ–ژمارە **3273**) .

کەرکوك پەیوەندییەکی ئابوری بەهێزی بە شاری سلێمانییەوە هەبووە , بازاڕی دووەمی خەڵکی ناوچەکە بوو , ئەمەش وایکرد خەڵکی هەردوو شار پەیوەندیی بەهێز پێکەوە ببەستن , تا ئاستی هەڵگرتنی پاش ناوی کەرکوك لە لایەن بازرگانانی سلێمانییەوە ((ئەم جۆرە پەیوەندییە بەهێزە ئابوورییانە وایکرد کە هەندێك لە خانەوادە بازرگانییە ناسراوەکانی سلێمانی نازناوی ((کەرکوکی – کەرکوکلی)) بۆخۆیان دابنێن (کەماڵ مەزهەر – کوردستانی نویَ–ژمارە **3273**).

هەرێمی شار , ئەو پانتاییە جوگرافیایەیە , نزیکترین بازاڕ لێوەی شاری سەرەکی هەرێمەکەیە, هەموو خەڵکی ئەو سنوورە , پەیوەندیی سەرەکیان بەو شارەوەیە و پێداویستییەکانیان لێی دابین دەکەن .
کەرکوك یەکێکە لە شارە هەرێمییەکان , پانتایی جوگرافیای هەرێمی کەرکوك بەرفراوان و تەختاییە , هاوکات دەوڵەمەند و بە بەرهەمە , بۆیە پەیوەندی کردن بە شارەوە سانایە پێویستی بازاڕی دەوڵەمەند و گەورەیە .

هەندێك هەرێمی شار کە دوورن لێوەی , دانیشتوانەکەی دابەش دەبن بەسەر دوو بەرە , لە نێوان دوو شار , وەك دەشتی تەقتەق و ناوچەی تەکییەی چەمچەماڵ و گوێر و سێبیران ..... .

بەهۆی لە باری پێکهاتەی زەوی و کەش و هەوای هەرێمی کەرکوکەوە , دەوروبەرەکەی هەموو ئاوەدان بووە بە درێژایی مێژوو , هاوکات هیچ بەربەستێکی سروشتی سەخت نەبووە لە نێوان کەرکووك و هەرێمەکەی تاکو لە یەکتریان دابڕێت و پەیوەندی سەخت بکات لە نێوانییان , بۆیە دەبینین بەشێکی زۆری هەرێمەکە بە شارو شارۆچکەکانەوە , تەنانەت هەرێمی شارەکان دەوروبەریش , بازاڕیی بەردەوامیان کەرکووك بووە . تەنانەت بەهۆی سەرە ڕیَ بوونییەوە بۆتە بازاڕی شارەکانی دەوروبەریش .

بازرگانی گرنگترین فەرمانی نێوان شار و هەرێمەکەیەتی , سەرباری ئەرکە کارگێڕییەکان کە لادیَ بەشار دەبەستێتەوە .

جووتیار لە شاردا ئەو بەرهەمانە دەفرۆشێت کە لە بەکاربەری خۆی زیاترە , هاوکات پێداویستییەکانی ڕۆژانەی دەکڕێت , بۆیە بوونی شار و بازاڕ بۆ درێژەدان بە بزاوتی ئابوری و پێشڤەچوونی شار پێویستە , چەندە ژیان پێش بکەوێت , پێداویستی هاوولاتیان دەچێتە سەر , لادیَ و شار زیاتر پێویستیان بە یەکتر دەبێت . شار و لادیَ لە ڕێگەی کالاَ , سەرمایە , خزمەتگوزاری , بازرگانییەوە لە یەکتر نزیك دەبنەوە .

بازاڕ هۆی سەرەکی گەورە بوونەوەی شارە , چەندە بازاڕ گەشە بکات , چالاك بێت , دەوڵەمەند بێت , ئەوەندە لق و پۆپەکانی شار لە کارگێڕی و خزمەتگوزاری لە گەڵیدا گەشە دەکەن , هاوکات پێویستی

بەهێزی کاری زیاتر دەبێت بۆ پێڕا گەیشتن بەکاروبارەکانی , لە گەڵیدا ژمارەی دانیشتووان پێ بە پێی گەشەی بازاڕ دەچێتە سەر .

سەرباری ئەوەی لە دەوڵەمەندیدا نەخۆشی کەم دەبێتەوە , ئاستی تەمەن دەچێتە سەر , کۆمەڵگەی تێر کەمتر دەکەوێتە بەر هەڕەشەی نەخۆشی کوشندە .

بەهەمان شێوە , چەندە ژمارەی دانیشتووان زیاد بکات , دەبێتە هۆی گەورەبونەوەی بازاڕە کۆنەکان , هاوکات پەیدا بوونی بازاڕی تازە . واتە بازاڕ و ژمارەی دانیشتووان پەیوەندییەکی ڕاستەوانەیان لەگەڵ یەکدیدا هەیە .

لە گەڵ گەشەی بازاڕ و زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , ژمارەی خانوو و ڕێگاو بان و مزگەوت و حەمام و خان و قوتابخانەو ... زیاد دەکات , بەمانەش ڕوپێوی شار گەورە دەبێتەوە , لە گەڵیدا کارگێڕییەکەی فراوان دەبێت .

بەهۆی گەشەکرنی بازاڕ و زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و ئاڵۆزبوونی کارگێڕییەوە , شاری کەرکوك لە سنوری خۆی کە قەڵایە دەرچووە دەرەوە , لە سەرەتادا بە هەر چوارلای شاردا بە شێوەی بازنەیی گەورە بوەوە . کەرکوك و هەولێر نموونەیەکن بۆ ئەم گەورە بوونەوەیە . هیچکە 17 دوکانەکەی گەڕەکی مەیدان و بازاڕی شمشێر دروستکردنەکەی نایەتوانی پێویستی شار و دەوروبەر دابین بکات , هاوکات ژمارەی خانووەکانی نایەتوانی ئەو حەشاماتە بحەوێننەوە , بۆیە شار پێویستی بە دەرچوون بوو لە ناو قەڵا .

شار یان بەشێوەی بازنەیی بەدەوری خۆیدا گەشە دەکات , بەسەر ڕێگا سەرەکییەکانی شار , یاخود بە دەوری ناوەندە بازرگانییەکاندا پەل و پۆ دەهاوێت . بۆ کەرکوك لە دوو قۆناغی جودا جودادا , هەردوو شێوە گەشەکردنەکەی بەخۆوە بینییەوە .
لە سەرەتادا کەرکوك بە دەوری بازاڕدا , بە چواردەوری قەڵایا گەشەیکرد (دواتر بە درێژی دێینە سەری) . لە قۆناغی دواتردا بە دەوری خۆی و ڕێگا سەرەکیەکاندا گەورە بوەوە و پەل وپۆی هاویشت , دوای ئەوەی دەورو بەری بازاڕەکان توانای پڕ کردنەوەی ئەو حەشاماتەیان نەما لە ئەنجامی بەرزی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان و کۆچی جوتیاران لە لادێوە ڕوو لە شار دەستی پێکرد , لە قۆناغی ئاوابوونی دەرەبەگایەتی و سەرهەڵدانی سەرمایەداری .
شار جگە لەوەی بازاڕی ئاڵ و گۆڕی هەرێمە , هاوکات بازاڕی فرۆشتنی هێزی کاریشە لە ناوچەکە , بێکارانی هەرێمی شار بۆ پەیداکردنی بژێوی خۆیان ڕووی تێدەکەن , بۆیە پنتی گیرسانەوە کۆچی بێکارانی هەرێمە .

له سەرەتادا ناوچەی نیشتەجێ بوون , ناوچەی بازرگانی و پیشەسازی لە شاردا هەموو پێکەوە بوون , بەڵام لە قۆناغەکانی دوواتردا بە گەورەبوونەوەو مۆدێرن بوونی شار , ئەو کەرتانە لەیەکتر جیاکرانەوە , گەڕەك و ناوچە پیشەسازییەکان دەرکرانە دەرەوەی شار .

چینە کۆمەڵایەتییەکان لە شاردا , بە دەوری یەکتردا جەمسەر دەبەستن , گەڕەکەکان لەسەر بنچینەی چینایەتی , هەندێك جار لەسەر بنچینەی پیشەیی دابەش دەبن . جەماوەری شار دابەش دەبن بەسەر گەڕەکی میللی(هەژار و مام ناوەندی) , گەڕەکی ڕاقی قەراغ شارەکان , هاووڵاتیانی ناو کۆلێت و چینکۆکان . ئەم گەڕەکانە(بە تایبەت دەوڵەمەند نشینەکان) سنوری نەتەوەیی لە شارێکی فرەنەتەوەیی وەك کەرکووك دەبەزێنن , شێوەی سەرو نەتەوەیی بەخۆوە دەگرێت .

بازاڕی شار

کەرکووك شارێکی سەرە ڕێی بازرگانی بووە لە مێژوودا , ئەمەش وای کردووە گرنگی ئابوری تایبەتی خۆی هەبێت .

پەیوەندی نێوان بەغدا – کەرکوك لە چاخە سەرەتاییەکانی ئیسلامدا لاواز بوو . لەو سەردەمە ڕێگای بەغدا – کفری – داقوق – ئەربیل زۆر بە کەمی بەکار دەهێنرا (کوردستانی نوێ–ژمارە **3273–19– 1 – 2004–** کەماڵ مەزهەر). لە بەرامبەردا ڕێگای موصڵ سامەڕا بەغدا زیاتر بەکار هاتووە , دیارە گرنگی ڕۆڵی موصڵ هۆی ئەمە بووە .

ڕێگای ئەربیل –ئاڵتون کۆپری–دێی شاقرد , قەڵای کەرخینی(کەرکەك) –داقوق–قەڵای خورماتوو– بەغدا , تەیمور لەنگ دووجار پێیدا تێ پەڕیووە , یەکەم جار لە ساڵی **1394** . هەروەها شاە محەمەد بن قەرە یوسف لە ساڵی **1411** ز هەمان ڕێگای بڕیووە . **(کردستان في قرن الثامن الهجري –د.زرار صديق توفيق –مؤسسة موكريان-2001-ص312-** سەیری **مجم بلدان :** بەشی **دوو ل38 ,- 459,310** , بەشی **4 ل 450).**

پردێ بوونی هەبوو لە سەدەی **16**دا , کاتێك گەشتیاری ئەورووپی **لئون رالوف** بینیوییەتی , ناوی ناوچەکەی بە پردێ نوسیووە **(كركوك و توابعها حكم تاريخ والضمير –د.كمال مظهر احمد-جزء اول- (56).**

بەڵام بە شێوەی گشتی ئەم ڕێگایە , سەرباری بوونی ڕێگەی موصڵ – سامەڕا – بەغدا یەکێك بووە لە ڕێگا گرنگەکانی بازرگانی لە ناوچەکە . ڕێگایەکی گرنگی پڕ بایەخی بازرگانی بووە , لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی , شەنگار– موسڵ – هەولێر – پردێ– کەرکوك –داقوق – کفری– خانەقین – مەندەلی– کرماشان , یاخود بۆ بەغدا . دواتریش بە هاتنی ئینگلیزەکان و پێشڤەچوونی هۆکارەکانی

گواستنەوە و پەیوەندی ئەم گرنگییەی لە دەست نەدا , بەڵکە بەهۆی سنوری بوونی ناوچەکە , ستراتیژییەتی زیاتری پەیدا کرد .

((بەریتانییەکان هەوڵیاندا کەرکوک و هەولێر بکەنە بنکەیەك بۆ پتەوکردنی پەیوەندی یە ئابورییەکان بە ڕۆژئاوای ئێران – کوردستان – ئازەربایجانەوەی ببەستن . بە مەبەستی ئەوەی پەیوەندییەکان لەگەڵ ناوچەکانیقەفقاس و ئەو دیوو قەفقاس کە دەکەوێتە سنوری سۆڤیەتەوە لەکار بخەن (کوردستانی نوێ– ژمارە 3273– 19– 1 – 2004– کەماڵ مەزهەر).

بەهۆی سستی هۆیەکانی گواستنەوە , بوونی کەرکوك وەك شاری سەرە ڕێی بازرگانی , بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر (خان)ی لێ دروست بکرێت , ئەم خانانە دوو ئەرکیان ئەنجام دەدا , لە لایەکەوە فرۆشگاو و بازاڕی ساغکردنەوەی بەربوومی جوتیاران بوون , لە لایەکی دیکەوە وەزیفەی میوانخانەیان دەگێڕا , هاوکات شوێنی حەواندنەوەی ئاژەڵەکانیشیان بوون .

هەروەها سەرە ڕێبوونی کەرکوك , وای دەکرد , شار بەردەوام قەرەباڵغ بێت, بە بازرگانان و ئەو ڕێبوارانەی لە ناوچەو شار و وڵاتانی دیکەوە بە کەرکووکدا گوزەریان دەکرد , بۆ شار و وڵاتانی دیکە .

خانەکان لە دوکان و ژوری خەو و حەسانەوە پێك دەهاتن ., دەکەوتنە ناوەندی بازاڕەوە , دوو نهۆم بوون , نهۆمی سەرەوە بۆ حەسانەوەی میوانەکان , کە لە ژمارەیەکی زۆر ژوور پێك دەهات , خوارەوەش وەك کۆگەی کەل و پەل و شوێنی ئەسپ و کەر و .. بەکار دەهێنران .

بە دیوی دەرەوەش لەسەر ڕێگاکان دەرگای فرۆشگاکان دەکرانەوە . تا ئێستاکەش لەبازاڕی گەورە و جووت قاوەی کەرکوك , ژمارەیەك لەو خانانە ماون بە هەمان نەخشە .

سەرباری بوونی ژمارەیەك خان , کەرکوك بە ژمارەی زۆری حەمام دەناسرایەوە . لەبەر ئەوەی هەموو ماڵێك تواناى نەبوو گەرماوی تایبەتی بۆ خۆیان دروست بکەن . ئاوو سوتەمەنی پەیداکردن بۆ حەمام لە کەرکوك سانا نەبوو , بە تایبەت لە قەلا , هەروەها پانتایی شار ڕێگەی بەوە نادا , هەموو ماڵێك گەرماوی تایبەتی بە خۆیان هەبێت , چونکە سنووری شار لە قەڵادا قەتیس مابوو , سەرباری ئەوەی لە ڕوی ئابورییەوە قازانجی زۆری هەبوو ,نەخۆش و دەوڵەمەند و سەربازو گەشتیار و بازرگان و ڕێبواران بۆی دەچوون , بۆیە ژمارەیەکی زۆر حەمام لە کەرکوك دروستکران . مزگەوت و بازاڕ و حەمام و خان هەموو نزیك بە یەك بوون , کەرکوك بە ژمارەی زۆری حەمام و خانەکانییەوە دەناسرایەوە .

بازاڕ سەرباری بوونی ژمارەیەك زۆر فرۆشگای وردەواڵە فرۆش , سەوزە فرۆش , قوماش فرۆش , گەنم فرۆش , قەساب , کەباب خانە , چێشتخانە دوکانی بۆن و بەرامە و بخوڕ , , ژمارەیەك پیشەسازی سەرەتایشی تێدا بوو . بازاڕی توتنچی , قمچی ,قازان سپیکەرەوە, کەبابچی , قوماش فرۆش , کورتان دوور, بەرگ دوور, لێفەدوور , چەخماخچی , زێڕەنگەر, پاك کەرەوەرەی چەك , شەغرە چی ,

ئاسنگەر ,   پیشەسازی چەقۆ و خەنجەر , گاسن , پەنجەرە , قاپ و قاچاغ و سەتڵ دروستکەر, نەجاڕی سندووقی دوڵدوڵی و قاپی و پەنجەرەو ڕەفت ...... دروست کەری تێدا بوو .
لە نەجەف و بەغدا و موصڵ بازاڕەکان لە یەکتری جیابوون , سەوزە فرۆش – قەساب– ئاسنگەر – نەجاڕ ..... هتد **(رحلة ابن بتوتة . ص161- ص 204.)** . بۆ کەرکوکیش ئەمە ڕاستە .

. بەشێوەی گشتی شار لەم پێکهاتانەی لە خوارەوە ئاماژەی پێ دەدەم پێك دەهات : قەڵا – شورا – سەرای – زیندان – بازاڕ – خانوو – کۆڵان – مەرقەدی پیاوچاکان – قەبرستان– مزگەوت – تەکیە – خانەقا – خان – چایخانە – قوتابخانە – مەخزەن – فرۆشگا .
قەبرسان و مزگەوت گرنگی خۆیان هەبوو , گەورەیی شار بە بوونی ژمارەی ئەو مزگەوتانەی نوێژی هەینی تێدا دەکرا دیاری دەکرا , شارێکی وەك بەغدا لە سەدەی **8** کۆچی **11** مزگەوتی تێدا بوو نوێژی هەینی تێدا دەکرا **(رحلة ابن بتوتة . ص 204.)** .

کەرکوك پاش قەتیس مانەوەی بۆ ماوەی زیاتر لە **45** سەدە,   لە ناو قەڵا , لە دەوروبەری **3** سەدەی ڕابردوودا , سنورە کۆنەکەی خۆی دەبەزێنێت و گەورە دەبێتەوە , بە دوو ئاراستەدا گەشە دەکات , لە ڕوی ڕوپێوی شار وە ژمارەی دانیشتووان , لە خوارەوە دێینە سەر هەردوو بوار و ئاراستەکە .

گەشەکردنی کەرکووك لە ڕوی پانتایی و قەبارەوە

وەك ئاماژەمان پێی دا , لە سەرەتادا زۆربەی شارەکان قەڵا شاربوون , تەواوی پێکهاتەکانی شار , لە بازاڕ و کارگێڕی و گەڕەکی نیشتەجێ بوون , دەکەوتنە ناو سنوری قەڵاوە , یاخود شورای شارەوە .

لە دەرەوەی قەڵا و شورا , ژیان لەبەر هێرشی بەردەوامی دوژمنان ئەستەم بوو , مرۆڤەکان هەموو کات لە ترسی هێرشی لە ناکاو لەسەنگەردا بوون , بۆیە لە قەڵادا ژیانیان بەسەر دەبرد . لەوێدا بەرامبەر کوشتن و تاڵان و بە کۆیلەکردن پارێزراو بوون , شاری بێ قەڵاو شورا ژیانی تێیدا گران بوو .

هاوکات قەڵا ناوەندی کارگێڕی و هێزی دەوڵەتی ناوەندیش بوو لە هەرێمەکە , قائیدی قوات و قازی قوزات و والی ولاتی لێ دادەنیشت , کە گەورەترین دەسەڵاتداری هەرێمایەتی بوون .

جوانترین پێناس بە زمانی کوردی تاکو ئێستا بۆ کەرکووکی کۆن کرابێت بە باوەڕی من ئەم چەند ڕستەیەی خوارەوەیە : ((لە بنەڕەتدا وەك قەڵاتێکی خڕ لەسەر گردێکی چوارگۆشەیی بینا کراوەو , **120** پێ لەو دەشتانە بەرزترە کە دەوریان داوە , دەڕوانێتە دۆڵی ڕووبارۆکۆکەیەکی کەم ئاو))(سەنتەری برایەتی –ژمارە **20** – هاوینی **2001**– کەرکوك لە چەرخە کۆنەکاندا– پرۆفیسۆر –د.جەماڵ ڕەشید – ل**51**).

هەندێك پێیان وایە لە سەدەی **13** دا , کەرکووك لە دەرەوەی قەڵاش ئاوەدان بووە , واتە کەرکووك تەنها شارە قەڵا نەبووە : ((وڵاتناسی لە مێژینە(یاقوت الحموی) کۆچکردو لە **1229**ز ئاشکرای کردووە

که قەڵای کەرخینی لە دەرەوەش ئاوەدانە (سەنتەری برایەتی- ناوچەی کەرکووک لە سەردەمی عەباسییەکاندا -750-1258ز - قادر محمد ئەشکەنەیی-ل108). یاقوت حەمەوی کە لە ساڵی 1228 کۆچی دوایی کردووە , سەبارەت بە کەرکوک دەنوسێت : (**كرخيني بكسر الخاء المعجمة ثم باء ساكنة ونون و ياء فعالة وهي قلعة في وطاء من الارض حسنة حصينة بين داقوقا و اربيل رايتها وهي على تل عال و لها ربض صغير - د.مصطفى جواد - كركوك في تاريخ - مجلة اهل النفط العدد 40 لسنة 1954**) .

بەڵام هەندێکی دیکە پێیان وایە , لە کۆتایی سەدەی چواردەهەمیشدا کەرکوک تەنها لە قەڵا پێك هاتووە ((لەسەرەتای کانونی یەکەمی 1393ز , تەیمور لەنگ گەیشتە داقوق , لەوێوە بە ئاراستەی قەڵای کەرکوك هەنگاوی نا , کە گەیشتە کەرکووك خەڵکی قەڵا پێشوازییان لێ کردو دڵسۆزییان بۆی دەربڕی .

قەڵاکانی کەرکووك(کەرخینی) و داقوق و خورماتوو , وە ئەو گوند و شوێنانەی سەربە ئەوان بوون , ئەمیرە کوردەکانی ناوچەکەو دەسەڵاتدارانی تورکمان و فەرماندە سەربازییەکان حوکمڕانی بوون , وڵاتی کەرخینی و داقوق بە دەست خێڵێکی کوردەوە بوو ژمارەی پیاوەکانی لە 700کەس زیاتر بوو **(كردستان في قرن الثامن الهجري – د.زرار صديق توفيق –موئسسة موكريان-2001- ص219-** سەرچاوەی سەرەکی **الشامي – ظفرنامة - ص144- 145-اليزدي: ظفرنامة , 469-1 . روضة الصفا, 222- 6,التاريخ الغياثي , ص189)(ابن فضل اللة العمري : مسالك الابصار, 125-3 , صبح الاحشى ,375 -4**).

دەبینین کەرکووك لە شێوەی خورماتوو و داقوق , بەقەڵا ناوزەد کراوە نەك شار , ئەمەش دەربڕی ئەوەیە, کەرکووك لەو کات و ساتەدا , تەنها لە قەڵا پێك هاتووە , وەك سەرجەم شارە قەڵاکانی دیکەی ناوچەکە و بگرە جیهانیش , ئەگەر پەراوێزی بچوکیشی هەبوبێت وەك ئەوەی حەمەوی ئاماژەی پێ دەدات , بەهۆی بچوکییەوە شایانی ئاماژە پێدان نەبووە .

نابێت ئەوە لە یاد بکەین , لەو کاتەدا داقوق لە ڕووی ئابوری و کارگێڕییەوە , گرنگی زیاتری هەبووە لە کەرکووك , بگرە کەرکووك بەشێك بووە لە داقوقا , بۆیە لە سەرچاوە مێژووییەکان , ئاماژەکان لەو سەردەمەدا , زیاتر بۆ سەر داقوق بووە , نەك کەرکووك ((کەرکووك وەکو شارێك ئەو دەمە نێوی لە نێو ناواندا نەبووە , بەڵکە ئەو ناوچەیەی کە شاری کەرکووکی ئێستای لێ هەڵکەوتووە لەگەڵ ناوچەکانی دەوروبەری بە چەند ناوی دیکە ناسراوە : بەناوبانگترین شاری ئەو وەختەی دەڤەری کەرکووك , شاری داقوقا(داقوق) بووە * کە لە سەرچاوەکاندا تا ڕادەیەك زانیاری مێژوویی لەسەر تۆمار کراوە (سەنتەری برایەتی -ژمارە 20 – هاوینی 2001-ناوچەی کەرکووك لە سەردەمی عەباسییەکاندا 656ز-1258ز- قادر محەمەد ئەشکەنەیی -ل102).

((تا کۆتایی سەدەی 14 لە ڕوی کارگێڕیی و ئابورییەوە بەشێك بوو لە داقوق **(كركوك : تاريخ عريق وواقع مرير – جبار قادر – الحوار المتمدن العدد 1331 – 28-9-2005).**

لەم خشتەیەی خوارەوە , کە ئاماری داهاتی کوردستانی بەشی عوسمانییە لە ساڵی **1349** ز , تیایدا ئاماژە بە داقوق کراوە نەك کەرکووك , هەروەها خشتەکە دەربڕدەوڵەمەندی ناوچەی کەرکووك دەردەخات , لە دوای سنجار زۆرترین داهاتی هەبووە بۆ دەوڵەتی ناوەندی :

زەنگاباد	**11500** دینار
خانەقین	**12200**
اربیل	**22000**
ئاکرێ	**27000**
داقوق	**78000**
سنجار	**147500**
ئامەد	**30000**

(کردستان في قرن الثامن الهجري –د.زرار صدیق توفیق –موئسسة موکریان-2001-331,332,333 –حمداللة المستوفي:نزهة القلوب ,ص42-43, 77-79 , 97-98 , 117-129).

کەرکووك ناوێکی تازەیە بۆ شارەکە , تاکو سەدەی پانزەهەمی زایینی , کەرکووك بە قەڵای کەرخینی ناوبراوە ((بۆ یەکەم جار ناوی کەرکووك بەم شێوەیەی ئێستای لەساڵی **1424–1425** ز بەکار هاتووە , لە پەرتوکی زەفەرنامەی شەرەفەدینی عەلی یەزدی **(کرکوك : تاریخ عریق و واقع مریر – جبار قادر – الحوار المتمدن العدد 1331 – 28-9-2005).**

وەك ئاماژەمان پێیدا , زۆر پێیان وایە , کەرکووك تەنها لە قەڵایەك پێك هاتووە , تەنانەت لە سەدەی شانزەهەمیشدا ((بە گوێرەی **(منمنة)** یەکی مێژوویی, کە هێرشەکانی سوڵتان سلێمان قانوونی بۆسەر عێراق لە ساڵی **1525**دا دەردەخات , تەنها ناوی خاسەو قەڵا دەردەکەوێت , ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت , لەو کاتەدا کەرکوك تەنها لە قەڵا پێك هاتووە **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

هەمان نووسەر , ئاماژە بە قەبارەی شار دەکات , لە ناوەڕاستی سەدەی **16** ((بە گوێرەی بەڵگەنامەکان , کە مێژوییان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی **1548** , شار پێك دەهات لە **145** خانوو کە خێزانەکان تێیدا دەژیان , وە **23** خانوو سەڵتی تێدا دەژیا , سەرباری بوونی بۆیەچی و ئاش و مزگەوت لە شاردا **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

یەکێك لەو مزگەوتانەی ئاماژەی پێداوە , مزگەوتی ئولۆیە ((مزگەوتی ئولو لە سەر پاشماوەی کەنیسە دروستکراوە , مێژوی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی **16 (شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

مزگەوتێکی گرنگی پیرۆزی دیکەی شار , مزگەوتی دانیال پێغەمبەرە ((مزگەوتی دانیال پێغەمبەر لە ڕابردوودا کەنیسە بووە , نووسینەکان سەری دەیگەڕێنێتەوە بۆ سەدەی 14 (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

((سوڵتان مەحمود غازان , کە حوکمی ئێران و عێراقی کردووە لە ساڵی 1295 – 1304 دا , پاش ئیسلام بوونی زۆر توندڕەو بووە , کەنیسەی کریستانەکانی کردووە بە مزگەوت , ئەگەری ئەوە هەیە ئەو کەنیسەی دانیالی کردبێت بە مزگەوت (کرکوک ژمارە 9 بەرواری هاوینی 2001 –**المعالم الاثرية والتراثية في مدينة كركوك - عبدالرقيب يوسف - ص118**).

قەڵا سەرباری دانیشتوانەکەی , شوێنی نیشتەجێبوونی سەربازانیش بووە , بە هۆی ئەوەوەی شار سەنگەری پارێزگاری ناوچەکە بووە لە هێرشی تالآنچی و داگیر کەران , بۆیە هەموو کات وەزیفەی سەربازی هەبووە . گەڕەکی ئەغالق چونکە شوێنی نیشتەجێی سەرکردە سەربازییەکانی ئینکشارییەکان بووە بۆیە بە گەڕەکی ئاغالق ناوبراوە ((گەڕەکی ئاغالیق لە قەڵا شوێنی نیشتەجێی سەربازان بووە(**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

بە هەمان شێوە گەڕەکی حەمام , بۆیە ئەو ناوەی لێنراوە , چونکە حەمامێکی گەورەی تێدا بووە , گەڕەکی مەیدانیش بازاڕی لێ بووە , بازاڕی شمشێر دروستکەرەکان , هەروەها پاشماوەی 17 دوکانی لێ دۆزراوەتەوە . حەمام مەسیحیش چونکە کریستانەکانی تێدا ژیاوە ... .

((کۆنترین باڵەخانە لە قەڵا , یەدی قزلەرە , کە لە5 نهۆم پێك هاتووە , نهۆمی یەکەمی زیندان بووە , بۆیە بەو گەڕەکەیان ووتووە (زیندان) (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

بوونی زیندان و سوپا لە قەڵای کەرکووکدا , بە مانای بوونی فەرمانداری سەربازی و قازی دێت لە قەڵادا , لەو سەرو بەندەدا ئەم دوو پلە کارگێڕییە, بەرزترین پلەی دەسەڵاتداریەتی هەرێمایەتی بوون لە پاڵ والی وڵات , ئەو کەسایەتییانە بەو پلە کارگێڕییە بەرزەوە تەنها لە شاردا دادەنیشتن , پاش ئەوەی کەرکووك پلەی کارگێڕییەکەی بەرز بوەوە والیشی تێدا جێگیر بووە .

گەڕەکی ئیمام قاسم لە ناوەڕاستی سەدەی 16دا ئاوەدان بووە , دووری قەڵا لە ئیمام قاسمەوە لە دەوروبەر 1 کم ە , بۆیە دەتوانین ئەم ئاوەدانییە بە بەشێك لە شار دابنێین ((بە گوێرەی ئەو سەرچاوانەی بە دەستمانەوەیە کە مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1548 گەڕەکی ئیمام قاسم لە 21 ماڵ پێك هاتووە , بەڵام مێژووی مزگەوتی ئیمام قاسم نەزانراوە , لێ ئەوەی ڕوونە ئەم مەرقەدە لە ساڵەکانی 1614 – 1691 – 1894 چاك کراوەتەوە (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

کەواتە مێژووی مەرقەدەکە , زۆر کۆنترە لە سەردەمی چاك کردنەوەی چەند جارەی , هەروەسا مەرقەدی کەسایەتییەکی وەك ئیمام قاسمی پیرۆز لای شیعەکان , بە بێ ئاوەدانی نابێت , مەرقەدی کەسایەتیەکی ئاینی وا گەورە , پێویستە بە موەزین و خزمەتگوزاری هەیە , بەردەوام شیعەکان بۆ

سەردانی هاتوونە , بوونی خانێك بە ناوی هیندلر خانی لە کەرکووکدا , کە بە ناو زیارەتکەرانی هیندییەوە ناو نراوە , باشترین گەواهییە بۆ ئەم بۆچوونە .

وەك ئاماژەمان پێیدا , نووسراوەکان ئاماژە بە بوونی ئاوەدانی لە دەرەوەی قەلا , هەروەها نەبوونی دەدەن , بابزانیین گەشتیارە بێگانەکان لەم بارەوە چی دەبێژن : ((ئۆتێر کە یەکەم گەشتیاری فەرەنسی بووە , لە ساڵی **1735** سەردانی کەرکووکی کردووە , لە ساڵی **1739** دووبارە سەردانی کردۆتەوە , باسی ئەوە دەکات کەرکووك شارێکی قەبارە مام ناوەندییە . هەرەها ئاماژە بە ئەوەش دەکات کەرکوك لە دووبەش پێك دێت , بەشی یەکەم قەلاکەیە و بەشی دووەمی ناوچەی دەوروپشتی قەلایە کە بازاڕی شار پێك دەهێنێت **(كركوك : تاريخ عريق وواقع مرير – جبار قادر – الحوار المتمدن العدد 1331 – 28-9-2005).**

به پێچەوانەی(ياقوت الحموی) و ئەو سەرچاوانەی ئاماژەمان پێیان دا , کە باس لەوە دەکەن , کەرکوك لە دەرەوەی قەلا ئاوەدان بووە , هەندێك سەرچاوەی دیکە پێیان وایە ((لە سەرەتای سەدەی **18** شاری کەرکوك لەناو قەلا قەتیس ماوە , لەدوای ئەو مێژووەوە دانیشتوان لە دەشتاییەکەی خوار قەلاوە خانویان دروست کردووە . لە ساڵی **1766** گەڕۆك کارستن نیبۆر سەردانی کەرکووکی کردوەو دەڵێت: ((کەرکوك دەکەوێتە دەشتاییەکی جوانی بەبەرەکەتەوە , بەلام ئاوەدانی کەمە . تەنها کەمێك لە شارەکە لەسەر تەپۆلکەکە ماوە , تەپۆلکەکە (قەلا) قەرەباڵغە بە دانیشتوان , شوریەکی بە قوڕ بۆ دروست کراوەو حامییەی یەنیچەری تێدایە (حامیە : بەشێك لە سوویا کە پارێزگاری لەو شارە دەکەن کە تێیدان) ئەمە پێی دەڵێن قەلا ... . خانوەکانی ئەم قەلایە بێ جیاوازی لەو پەڕی خراپیدان , لەناو قەلا **3** مزگەوتی بە منارەی تێدایە . کەرکوك بارەگای پاشاکانە بە پلەی (گوغتین) بەلام پاشاکان لەناو شارەکە ناژێن , بەڵکە لە دیوەکەی دیکەی ڕوبارەکە دەژێن و ناوچەی دەسەڵاتی بچوکە (**المدينة والحياة المدنية - جزء 2 - ص 272-273)***.

وەلیّ بە پێی هەردوو سەرچاوە , کەرکوك دەکەوێتە دەشتاییەکی قەشەنگی دەوڵەمەندەوە , بەلام کەم ئاوەدانە . قەلایەکی پڕ لە دانیشتوان , بەلام خزمەتگوزەرانی تەندروستی لاوازە . هاوکات ئاشی زۆری تێدایە , لەوێوە ئارد لیّ دەکرێت و ڕەوانەی باشوور دەکرێت .

لەبەر ئەوەی ئاوەدانییەکانی قەلا و دەرەوەی , دابڕانێك لە نێوانییان هەبووە , هەروەها ئەو ئاوەدانیانە کۆبونەوەی چڕی دانیشتوان نەبوونە , بەڵکە چەند پوازێکی لێرەو لەوێی بچوکی دانیشتووان بوونە , بۆیە ئەو پوازە نیشتەجێیانە لای هەندێکیان بە بەشێك لە کەرکووك دیاری نەکراوە .

کارستن نیبۆر هەر خۆی وەلامی خۆی دەداتەوە , ئاماژە بۆ ئاوەدانی لە دیوەکەی ئەوبەری شار(ئەوبەر خاسە) دەکات , ئەمە سەرباری ئەوەی مەرقەدی ئیمام قاسم بوونی حەتمیی بووە لەو کات و شوێنە , ناتوانرێت هاشای لێبکرێت .

بەلام نابێت ئەوە لە یاد بکەین , لە دوای هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتی عەباسی , هێرشی مەغۆل و تەتەر و سەفەوییەکان بۆ سەر عێراق و ناوچەکە بە کەرکووکیشەوە , زۆربەی شارەکان کەوتنە بەر شالاوی وێرانکردن و تالان و بڕۆ , ئەمەش وایکرد لە ماوەی چەندین سەدەدا , باری ئابوری – کۆمەلایەتی –

شارستانی له ناوچەکە له دابەزیندا بێت , شارەکان هیچ پێشڤەچونێکی وایان بەخۆوە نەبێنیبێت شایانی ئاماژە پێدان بێت . ئەوەی لای مێژوونوسان باوە, سەردەمی خەلافەتی عوسمانی , تەنانەت دوا سەدەکانی دەسەلاتی عەباسی , سەردەمی پوکانەوەو مت بوون بووە له مێژووی دەسەلاتی ئیسلامی .

جەنگ , پەلاماردان , کاولکردن , تالان و برۆ , کۆیلەکردن , نەخۆشی , لافاو , بومەلەرزە ... له مێژوودا زۆر شارو شارۆچکەی له مرۆڤ پاك کردۆتەوە , زۆر شاری گەورەی بچوك کردۆتەوە , زۆری دیکەی له بنەچەوە کوێر کردۆتەوە و لەسەر نەخشە سڕیوییەتییەوە , ئەمە بۆ کەرکوك دروستە .

له خوارەوە چەند نموونەیەك دەخەمە ڕوو :

((له ساڵی **1248**ز بارانێکی زۆر باری , لادێیەکان کەوتنە ژێر ئاواوەوە , قەلای کەرخینی ڕوخا **(کرکوك عبر التاريخ – عزيز قادر صابنجي)**. ساڵی **1733** سەدان گوله نرا بە قەلاوە , بەلام داگیر نەکرا .

((ساڵی **1743** هێزەکانی نادر شا **80** ڕۆژ کەرکووکیان ئابلوقە دا , **20000** گوله تۆپی گەورەو **20000** گوله مەنجەنیقییان بە قەلاوە نا , خەلکێکی زۆری لێ کوژرا (کرکوك ژمارە **9** بەرواری هاوینی **2001 -المعالم الاثرية والتراثية في مدينة كركوك - عبدالرقيب يوسف - ص 111**). نادر شاه له ساڵی **1743** کەرکووکی داگیر کرد , له ساڵی **1746** عوسمانییەکان گرتیانەوە .

لەبەشەکانی داهاتوودا بە چڕی باسی بەشێك لەو نەخۆشی و ئافاتانە دەکەین , پەلاماری کەرکووکییان داوە , بەشێکی زۆر دانیشتووانی شارییان کوشتووە , خەلکی کەرکووکیان بە ناچارکردنی شار چۆل کردن کردووە .

وەلی ئەگەر کەرکووك له دەرەوەی قەلا بەشێوەی ڕێك و پێك بە پاڵ قەلایا بە بەرفراوانی ئاوەدان بوایە , ئەگەری ئەوە هەبوو شورای شاریان بۆی دروست بکردایە , وەك زۆر لەو شارانەی قەلایان نەبووە , یاخود ئەو شارانە هەردووك قەلاو شورایان پێکەوە هەبووە , نموونە بۆ شێوەی دووەم شاری موصلە قەلاو شورای هەبووە , ئەوەی وای کردووە بیر له شورا نەکرێتەوە , ئاوەدانی دەرەوەی شار , پوازی بچووکی لێرەو لەوێی دابڕاو بووە لەشار و له یەکتر   .

بوونی ئاوەدانی بچووك لێرەو لەوێ له شێوەی پوازی بچووك بچووك له نزیك شارەکان ئاساییە . ئەو گوند و ئاوەدانییانەی لەو سەردەمە له دەوروبەری کەرکووك هەبوونە , بەشێك نەبوونە له شار , بەلام بە گەورەبوونەوەی شار , دوایی بوونە بە بەشێك لێی نموونە قۆرییە و تسن و بلاوە . یاخود ئاوەدانی دەرەوەی قەلا لەوانەیە هەر پەراوێزی ئاوەدانی ناو قەلا بوبێت , خەلکەکەی هەندێك له وەرزەکانی ساڵ , بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانیان (ئاژەلداری , کشت و کاڵ , ئاش , درەو , کۆکردنەوەی سوتەمەنی) له دەرەوەی قەلا , جێگیر بووبن بۆ ماوەیەکی دیاریکراو , یاخود ماڵ و هەواری هاوینەی دەولەمەندان بوبێت . دەولەمەندان بەهۆی بلاوبونەوەی نەخۆشی , تەنگی جێگاو , کەمی ئاو , خراپی خزمەتگوزاریی پەڕیونەتەوە ئەوپەری چەمی خاسە و تێیدا نیشتەجێ بوونە , دوایی دەبینین هەموو دەزگا کارگێڕییە گرنگەکان وەك قشلەو مەجیدییە هەر لەو بەر دروست دەکرێت , دواتریش هەر بەو شێوەیە دەچێتە پێشەوە , تەواوی دەزگا کارگێڕییەکان شار دەکەوێتە ئەوبەری شارەوە .

له سه‌ده‌ی 18 به دواوه , ده‌بینین كه‌مه كه‌مه , ده‌ورو به‌ری كه‌ركوك , له ڕوی ئاوادانییه‌وه گه‌شه‌ی سروشتی له‌سه‌رخۆ ده‌كات , له ده‌ستپێكدا به پاڵ قه‌ڵایا ئاوه‌دانی په‌یدا ده‌بێت , قه‌باره‌ی ئاوه‌دانییه‌كان له‌وه ده‌رده‌چێت مێژوونوس و گه‌ڕیده‌و گه‌شتیاران ئاماژه‌ی پیّ نه‌ده‌ن ((له كارگێڕی عوسمانیدا بازاڕه‌كان به‌گوێره‌ی پسپۆری و جۆره‌كان ڕاسته‌وخۆ ده‌وری قه‌ڵاته نیشته‌جیّ كراوه‌كه‌یان دابوو , به‌ڵام دایه‌ره‌و سه‌راكانی حكومه‌ت له‌ناو قشڵه‌كه‌ی كه له لای ڕۆژئاوای ڕووبارۆكه‌كه‌وه‌یه دروست كرابوون بڵاوبوونه‌وه‌و , ..((سه‌نته‌ری برایه‌تی –ژماره 20 – هاوینی 2001– كه‌ركوك له چه‌رخه كۆنه‌كاندا– پرۆفیسۆر –د.جه‌ماڵ ڕه‌شید –ل51).

سه‌رباری گه‌ڕه‌كی ئیمام قاسم ** و قۆرییه *** و شوان **** و تسن***** له پێش ئه‌و مێژوه‌وه له دوری قه‌ڵا هه‌بوونه .

سه‌رباری ئه‌و ئاوه‌دانیانه‌ی ئاماژه‌مان پێیان دا , ((ته‌كیه‌ی شێخ عه‌بدوالڕه‌حمان (تاڵه‌بانییه‌كان)له ساڵی 1706 له ده‌ره‌وه‌ی قه‌ڵا دروستكرا (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

لێره‌وه ده‌بینین , به‌رته‌كییه بووه به‌شێك له ناوكی ئاوه‌دان كردنه‌وه سه‌ره‌تاییه‌كانی كه‌ركوك له كه‌ركووك به گشتی وه ڕۆژهه‌ڵاتی قه‌ڵا به تایبه‌تی . به دوای ئه‌و مێژووه‌دا له‌سه‌ره‌تاوه شار به ده‌وری قه‌ڵادا به‌رین بوه‌وه‌و په‌لو پۆی هاویشت .

دانیشتووانی به ئه‌ندازه‌یه‌ك زۆر بوون , بازاڕ و كارگێڕی شار به شێوه‌یه‌ك به‌رفراوان بوون , شار نایتوانی هیچكه له پانتایی قه‌تیس ماوی قه‌ڵادا وه‌ك ڕابردوو بمێننه‌وه , ڕووپێوی قه‌ڵا نایه‌توانی پێداویستی گه‌شه‌ی بازرگانی , پیشه‌سازی , خزمه‌تگوزاری , زۆربوونی ژماره‌ی دانیشتووان , به‌رینبوونه‌وه‌ی كارگێڕی دابین بكات , بۆیه شار پۆیستی به پێست گۆڕین و ده‌رچوونه ده‌ره‌وه بوو له قه‌ڵا . قه‌ڵا نه جێگه‌ی دروستكردنی بازاڕی نوێی هه‌بوو , نه ده‌توانرا قه‌سرو قسوری نویّ و ماڵ و خان و قوتابخانه و مزگه‌وتی تازه‌ی تێدا دروست بكرێت , بۆیه ده‌رچوونه ده‌ره‌وه له قه‌ڵا شۆڕشێك بوو به‌سه‌ر شار قه‌ڵایی كه‌ركووكدا به‌رپاكرا , سه‌ركه‌وتنیشی مسۆگه‌ر بوو .

((له قه‌ڵا 756 خانوو هه‌بوو له ماڵ و مزگه‌وت و ته‌كیه , له 3 گه‌ڕه‌ك پێك ده‌هات , به‌شی باكور ناوی مه‌یدانه , گه‌ڕه‌كی ئاغالق له ناوه‌ڕاست و حه‌مام مسلم یان زیندان له باشور (كركوك ژماره 9 به‌رواری هاوینی 2001 –**المعالم الاثرية والتراثية في مدينة كركوك - عبدالرقيب يوسف - ص110**).

هیچی دی كه‌ركوك له توانایدا نه‌ما له قه‌باره‌و شێوازی كۆندا بمێنێته‌وه , وه‌ڵام به زۆربوونی ژماره‌ی دانیشتووان و پێشكه‌وتنه ئابوری وكۆمه‌ڵایه‌تی وفه‌رهه‌نگییه‌كان بداته‌وه ((دانیشتوانی قه‌ڵات بۆ ده‌ره‌وه‌یان گواسته‌وه‌و له ڕواڵه‌ته‌كانی شارستانی ئه‌وروپی نزیكبوونه‌وه كه ده‌ستیكرد به باڵكێشای به‌سه‌ر لای ڕۆژئاوای ڕووبارۆكۆكه‌كه دوای ئه‌وه‌ی كۆچبه‌ره‌كان تێیدا نیشته‌جێبوون و زۆربه‌یان له

مەسیحییەکان بوون . سەنتەری برایەتی –ژمارە **20** – هاوینی **2001**– کەرکوك لە چەرخە کۆنەکاندا– پرۆفیسۆر –د.جەمالٚ ڕەشید –ل**51**)). هەرچەندە گەشەی شار لە سەدەی **18** و **19** لە عێراق و ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست , زۆر بە سستی و لەسەرخۆیی دەچووە پێشەوە , لە چاو ڕۆژئاوا , کە بە دوای شۆڕشی پیشەسازی , گەشەی گەورەی کرد , کەرکووکیش وەك شارەکانی دیکەی ناوچەکە گەشەی گەورەی بەخۆوە نەبینی ((کەرکوك شارە جوانەکە زۆر نەگۆرا لە دوو سەدەی دواییندا **(اربعة قرون في تاريخ العراق الحديث - الستر ستيفن - ترجة جعفرالخياط – طبعة السادسة - 1985 - ص282).**

نابێت ئەوە لە یاد بکەین کە کەرکوك بە درێژایی ماوەی ململانێی نێوان عوسمانی و سەفەوی , بە دابڕاوی و فەرامۆشکراوی مایەوە , گرنگی پێ نادرا , چونکە خالٚی تەماس و بەروڕوبونەوە و بەرەی پێشەوەی جەنگ بوو لە نێوان ئەو دوو دەولٚەتە .

لە کۆتایی سەدەی **18** دوە , کەرکوك بەرفراوانترین قۆناغی بەرین بونەوەی بەخۆوە بینی لە مێژووی خۆیدا , لە دوای دروستکردنییەوە تاکو ئەو کات . بازاری فراوان و مۆدێرن (قەیسەری) , مزگەوتی نوێی ڕەنگاوڕەنگی لێ دروست دەکرێت , گەڕەکەکانی هاوولاتیانیش دەرە چنە دەرەوەی قەلا بۆ پێدەشتەکانی دامێنی قەلا ((حەلواچییەکان و مزگەوتی غەوس دروستکردنیان دەگەڕێتەوە بۆ سالٚی **1780** (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتچي - ئيلاف 14-7 - 2005**).

لە دوای حەلواچییەکان , بە دووری چەند مەترێك لە قەلاوە , بازاڕێکی مۆدێرن بە گوێرەی ئەو کات , کە قەیسەرییە درووست دەکرێت , شارێکی وەك موصلٚ چەند سەدە لەوەپێش قەیسەری هەبووە . دروستکردنی قەیسەری بەدوایدا قشلٚە , گەورەترین ئینجازی خانە سازییە لە سەدەی **19** لە کەرکوك دا , سیمایەکی نوێیان بە شارەکە بەخشی , شەقییان لە قەلابوونی شار وەشاند . سەرباری ئەوەی بازاڕی قەیسەری بەو ژمارە زۆرەی دوکانەوە , تەکانێکی گەورەی بە بازاڕی شارەکە دا , هەر بۆیە دەبینیین بە دوای دروستکردنی قەیسەرییا , ناوچەکانی نزیکی پڕ دەبێت لەمالٚ , زۆر گەڕەکی نوێ دروست دەکرێت ((قەیسەری لە سالٚی **1800** دروستکرا , **7** دەرگای بۆ دروستکرا , لە **300** دوکان پێك هات (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتچي - ايلاف 14-7 - 2005**) ******.

گەڕۆکی ئینگلیزی بکنغام , دوای **4** دەیە , لە سەردانەکەی کارستن نیبور , لە سالٚی **1816** , سەردانی کەرکووکی کردووە , بەم شێوەیە باسی شارمان بۆ دەگێڕێتەوە : ((کەرکوك لە **3** بەش پێك دێت , هەربەشێکیان ڕوپێوێکی فراوانی هەیە , بەشی سەرەکی لەسەر تەپۆلکەیەکە کە بە تەپۆلکەکەی ئەربیل دەچێت , لەناو ئەم قەلایە ژمارەیەکی زۆر خانوو هەیە , منارەی هەر **3** مزگەوتەکە لە خانوەکانی دیکە بەرزترن , ژمارەی دانیشتوانی لە نێوان **5–6** هەزارە . بەشی دووەمی شار , کە گرنگە بۆ پارێزگاری لە شار , ئەم بەشە ڕوپێوی فراوانتر و ژمارەی دانیشتوانیشی زۆرترە لە بەشەکانی دیکە . دەکەوێتە دەشتایی پالٚ قەلاوە , لە وێدا خانە سەرەکییەکانی شارو چایخانەو بازاڕەکان هەیە , دانیشتوانی ئەم بەشە نزیکە لە **10000** کەسە . بەشی سێیەمی شار نیو میل لە دوو بەشەکەی دیکەوە دوورە , ئەم بەشە بچوکترین بەشە , خانووەکانیشی پەرتە , ژمارەی دانیشتوانی لە **1000** کەس تێپەڕ ناکات ,

بەمەش كۆی ژمارەی دانیشتوانی كەركوك لە **15000** تێپەڕ ناكات (**المدينة والحياة المدنية – جزء 2 – ص 273–274**). هەرسێ بەشەكەی كەركوك گەورەیە , بە پلەیەك وامان لێدەكات وا بیر بكەینەوە , بڵێین لەوانەیە یەكێك بوبێت لە ناوچە ئاوەدانەكان لەمێژوی زوودا . كەركوك هێشتا گەورەترین شاری دەشتاییەكانی ڕۆژهەڵاتی دجلەیە (**المدينة والحياة المدنية – جزء 2 – ص 274**).

لە دوای دروستكردنی بازاڕی حەلواچییەكان لە دەرەوەی قەڵا , لەتەنیشت بازاڕی گەورەی شار , بە دەوری بازاڕ و قەڵایا گەڕەكی نیشتەجێبوونیش دروست دەكرێت ((بریادی و ئاوچی و مزگەوتی نەعمان مێژووی دروستكردنیان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی **1818** (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005**).

گەڕەكە ئاوەدانەكانی خوار قەڵا , لە سەرەتادا بریتی بوون لە : ((ئیمام قاسم , ئەخی حوسێن , پریادی , چقور , ئاوچی و موسەڵا و چای , هەموییان لە دەورو بەری یەك ماوەی مێژوییدا دروستكراون (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

گەڕیدەی بەریتانی كلودیس جیمس لە ساڵی **1820** ز سەردانی لەیلانی كردووە لە **10**كم كەركووك , هاوكات سەری لە قەڵاش داوە , باس لەوە دەكات , چەند گەڕەكێك لە دەرەوەی شوراكەی هەیە (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

بە دوای زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانی شار , گواستنەوەی بازاڕی سەرەكی شار بۆ دەرەوەی قەڵا , ناوچەی خوار قەڵا دەبێتە ناوەندی ئابوری شار , بۆیە بەرفراوان دەبێت و گەشە دەكات , بازاڕی جۆراوجۆری لێ پەیدا دەبێت , بە گوێرەی كار و پیشەكانییان بازاڕەكان دابەش دەبن ((ناوچەی خوار قەڵا لە ساڵی **1822** ەوە گەشەی كرد , بازاڕ , چایخانە , خان , ماڵ , ئاسنگەر و خمچی و دارتاش و ... لێ دروستكرا (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

هاوكات بەهۆی زۆربوونی ئاوەدانی دەرەوە , قەڵا پێویستی بە دەرگای نوێ هەبوو , بۆ پتەوكردنی پەیوەندی ناو قەڵا لەگەڵ دەرەوەی , كە بە هەر چوارلادا شار پەل و پۆی هاویشت , كار و كاسبی و چالاكییە ئابورییەكانی شاریش هەموو كەوتنە دەرەوەی قەڵا . قەڵا **4** دەرگای هەیە , دەرگای ڕۆژئاوا (تۆپ قاپی) لە **1822** كرایەوە ((تۆپ قاپی لە ساڵی **1822** كرایەوە , بۆ ئەوەی هاوڵاتیان لە نزیكترین ماوەدا بگەنە سەر پردەكە (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005**).

لە سەرەتادا گەورە بوونەوەی شار وەك ئاماژەمان پێی دا , تەنها بە دەوری قەڵایا بوو . بەشێكی دەوری قەڵا (خۆرئاوا) بەلای خاسەیا , بەهۆی چەمی خاسەوە , توانای گەورە بونەوەی نییە , كە لە هەندێك خاڵدا بەینی قەڵاو خاسە زۆر تەنگ دەبێتەوە بۆ چەند مەترێك . بۆیە گەورە بوونەوەكە شێوەی بازەیی بەخۆوە نەگرت .

لەو کاتەدا ئەوبەر خاسە , بە تایبەت قۆریە گەشەی زۆر ناکات , بەهۆی دوری لە ناوەندی شار و نەبوونی پردی مەحکەم لە نێوان هەردوو بەشەکەی شار . خاسە شاری کردبوو بە دوی بەشی دابڕاو لە یەکتر , بە تایبەت لە زستان و بەهار کە ئاو هەڵدەستێت پەیوەندی گران دەبێت لە زۆربەی کاتەکاندا ((لە ساڵی **1822** قۆریە بچوکترین بەشی کەرکوک بوو , دانیشتوانی لە **1000** کەس تێ ناپەڕی (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

بە دوایدا ئاوەدان کردنەوە پەرپوەوە بۆ ئەوبەر خاسە , دروستکردنی قشڵەو مەجیدییە لەوبەر تەکانی دا بە گەورەبوونەوەی شار لەو بەشە . دروستکردنی قشڵەو مەجیدییە لە پاڵ قەیسەری هەنگاوی گەورە بوو بۆ بە مۆدێرن کردنی شێوەی شار و گەشەدان بە بیناسازی لە مێژووی نوێی کەرکووکدا , تەنانەت چەسپاندنی کەرکووک وەك گرنگترین شاری ناوچەکە .

((قشڵەی کەرکووك لە ساڵی **1863** محەمەد نامیق پاشا دروستی کرد(**كركوك عبر التاريخ – عزيز قادر صابنجي)*******.**

((قشڵە لە ساڵی **1836** لەسەر پانتایی **15000** مەتر چوارگۆشە دروستکرا , قەسری مەجیدییە لە ساڵی **1840** دروستکرا , کە لە **70** ژور پێك دەهات , ماوەیەکی زۆر متەسڕفییە و دارایی و تاپۆو دادگای تێدا بوو , کە گرنگترین دەزگاکانی ئەو سەردەمە بوون(**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

بەم شێوەیە دەبینین کەرکوك لە پاڵ گەورە بونەوەی بازاڕ و گەڕەکەکانی , کارگێڕییەکەشی گەورە بوەوە و شێوەی مۆدێرنی بەخۆوەبینی , ئەمەش وەڵامدانەوە بوو بە پێشکەوتنەکانی ئەوکات .

((لە ساڵی **1870** لە پاڵ قەڵا بازاڕی گەورە دروستکرا (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

درووستکردنی بازاڕی گەورە , بەو پانتایی و ڕوبەرە بەرفراوانەوە , وەڵامدانەوە بوو بە پێداویستی سەردەم , لە گەورە بونەوەی شار و زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان و نیشتەجێ بوونی ڕەوەندەکان لە لادێکان . مەدحەت پاشا لە ساڵی **1869** هەوڵی دا , عەشیرەتەکان نیشتەجێ بکات , عەرەبەکانی ناوچەی حەویجەی کەرکوك بەشێکن لەوانە .

بۆ دروستکردنی پەیوەندی بەهێز نێوان هەردوو بەری شار , کە کارگێڕی و سەربازگا کەوتبوونە بەشە نوێکەی شارەوە, بازاڕ و ئاوەدانیش بەرەکەی دیکە , دروستکردنی پردێکی بەهێز لەسەر خاسە پێویست بوو , هەر بۆیە ((لە ساڵی **1875** پردی بەردینی خاسە دروستکرا , ئەمەش بووە هۆی گەشەی قۆریە , پردەکە لە **2 – 4 – 1954** ڕوخێنرا , لە شوێنی پردەکەی ئێستا دروستکرایەوە (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

دەرچوونە دەرەوەی شار بۆ دەرەوەی قەلاّ , بەرین بونەوەی لەهەردوو بەری خاسە , پێویستیبوونی هۆیەکانی گواستنەوەی هێنایە پێشەوە بۆ پەیوەندی و گواستنەوە , بۆیە پردی بەردینی خاسە زۆر گرنگ بوو , بۆ بەیەك بەستنەوەی هەردوو دیوی خاسە .

((لە ساڵی **1882** خان و چایخانە و بۆیە خانە لەسەر خاسە دروستکران **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ئيلاف 14-7 - 2005).**

بەدروستکردنی پردی خاسە , دیوی قۆرییەو مەجیدییە گەشەی کرد , بۆیە پلەی دووەمی گەشەی شار بەرینبوونەوی قۆرییە بوو لەوبەر پردەکە . ((ساڵی **1890** قۆریە لە **3** : شاترلو , ساریکەهیە , بەگلەر پێك دەهات **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ئيلاف 14-7 - 2005).** ((بەشە دەشتایەکەی شاری کەرکوکیش (قۆریە), سەرەتای سەدەی هەژدەیەم دەست بە ئاوەدان کردنەوەی کراوە , ناوی قۆریەش لە گوندێکی بەو ناوە وەرگیراوە ((کەرکوك –ژمارە **10**–کەرکوك لە مەوسوعەیەکی عێراقی ساڵی **1947**دا–د.نوری تاڵەبانی ل**17**)).

هاوکات لە پاڵ چایخانەی مەجیدییەوە ((تەکیەی سەید ئەحمەدی خانەقا , لە ساڵی **1860** لە دروستکردنی بونەوە (کرکوك ژمارە **9** بەرواری هاوینی **2001** **–المعالم الاثرية والتراثية في مدينة كركوك - عبدالرقيب يوسف - ص132).**

دروستکردنی تەکییەی سەید ئەحمەد خانەقا , کە کەسایەتییەکی کوردی بەهێزی خاوەند نفوزی هەموو ناوچەی کەرکوك بوو , هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ گەشەدان بە شار و پەیدا کردنی هژمۆنیای زیاتری کورد لە کەرکووکدا , هاوکات پەیوەندی مورید و هەوادارەکانیشی بە کەرکووکەوە بەهێز دەکرد .

هەرچی نووسەری ئەلبانی شەمسەدین سامییە لە لە ئەنسکلۆپیدیای عوسمانی کە لەساڵی (**1896**) لە چاپخانەی(میهران) لە ئیستانبۆڵ چاپ کراوە لە سەر کەرکووك نوسیوییەتی((قەلاّیەك, **36** مزگەوت , **7** قوتابخانە, **15** تەکیە و زاویە, **12** خان , **1282** دوکان , **8** حەما م , پردێك , روشدییەك , **3** کەلیسای هەیە.

شارەکە بە نێو قەلاّ و ئەو گەڕەکانەی لەدەوروبەر و لای راستی قەلاّ درووست کراون پێك دێت . سێ لەسەر چواری دانیشتوان کوردن و بەشەکانی دیکەش لە نستوری, تورك و عارەب و هتد, پێك دێن. **760** ئیسرائیلی(خۆی نەنووسراوە یەهودی, نووسراوە ئیسرائیلی) **460** کلدانی. سەرەڕای ئەوەی کە چەند کاروانسەرایەکی بۆ بازرگانی هەیە, کشتوکاڵی بەراو هەیە و لەدەوروبەرییەوە باخی میوە هەن.لەدەوروبەری شار ئاوی کانزایی و نەوت زۆرە.
لەشار ئامێری رستن و چنینی قوماش هەیە.
لە شاردا نزیکەی **20** ئامێری رستن و چنینی قوماش هەیە.لەشار دەباغی دەکرێت و تەنانەت ئاوریشم بەرهەم دێت. ئاوی شکوفەی پرتەقاڵ دەگیرێت. لەهاوین ئاو و هەوای گەرمە. ئاو و هەوای شار فێنك و

پاکە. لە شارەکەدا چەند مەقبەرەیەکی لێیە و هەندێ پیر و چاکیش قەبرەکانیان خەڵك دەچێتە سەری))
.&

بەم شێوەیە دەبینیین کەرکووك لەم ماوەیەدا گەورە بونەوەیەکی فراوان بەخۆوە دەبینێت , کە لە دوای دروستکردنییەوە تا ئەوکات بێ هاوتا و نموونە بووە .

گرنگترین قوتابخانە سەرەتاکانی کەرکووك ئەمانەی خوارەوەن :
–قوتابخانەی غەوسییە (حەلواچییەکان) ساڵی **1709** .
–قوتابخانەی الایوبییە , ئەحمەد پاشا لە ساڵی **1710** گەڕەکی شاترلو.
–قوتابخانەی پیشەسازی **1868** لە کۆتایی شەقامی ئەتلەس .
– قوتابخانەی ڕشدیە ساڵی **1868** (یەکەم قوتابخانەی **نظامي** لە کەرکوك دامەزرا لە گەڕەکی ئەخی حوسێن .
–قوتابخانەی ئیبراهیم پاشا لە شاترلو ساڵی **1891** .
قوتابخانەی نائب ئۆغلی ئەخی حوسێن . **(موسوعة ترکمان العراق - المدارس الترکمانیة في کرکوك للفترة من 1656 - 1909 - نجاة کوثر اوغلو** - ئەنتەرنێت **).**

15 ساڵی یەکەمی سەدەی بیست , لە کەرکووك ژیان وەك خۆی مایەوە , پاشان بەهۆی گەشەی بازرگانی و هاتنی بێگانەوە بۆ ناو عێراق , لە دوای داگیرکردنییەوەلەساڵی **1918** گەشەی کرد . وەلێ لە ڕووی قەبارەو ژمارەی دانیشتووانەوە , جگە لە سەردەمی گرانی گەورە , شار هەر لە مەزن بوون و گەورە بونەوەدا بوو .
((ڕوپێوی شاری کەرکوك و هەولێر لە نێوان ساڵانی **1890– 1914** بوو بە دووجار ((**المجموعة الاحصائیة السنویة العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 97).**

بە دوای داگیرکردنی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە . ((پۆلیسخانە لە ڕۆژهەڵاتی خاسەوە لە ئەشەك مەیدان دروستکرا , مەلهایەك (دعارە) لە تەنیشتییەوە کرایەوە بۆ پۆلیسەکان **(کرکوك في عهد الاستعمار البریطاني والعهد التالي - بقلم الملا جمیل روزبیاني - ترجمة انور مندلاوي** – ئەنتەرنێت).

لە سەردەمی جەنگی جیهانی یەکەم , دەست کرا بە دروستکردنی هێڵی ئاسنینی بەغدا – کەرکوك . بە دوایدا ویستگەی شەمەنەفەری کەرکووك دروستکرا . بوونی شەمەندەفەر و هاتنی ئۆتۆمۆبێل گەشەی بە شار دا , بوونی شەمەندەفەر و ئۆتۆمۆبێل هۆکاری گەشەی شارن , هاوکات گەشە بە پەیوەندی و بازرگانیش دەدات . ئیتر سەردەمی کۆڵانە تەسکی ئەوپەڕ داخراوی بن تاقدارەکانی بلاًخ و چقور و موسەلاَ نەما , کۆڵانەکان دەبێت فراوان دروست بکرێن , چونکە ئۆتۆمبێل و عارەبانچی پێدا تێ دەپەڕن . دروستکردنی شەقامی بەرین , قەبارەی شاری گەورە کردەوە , سەرباری ئەوەی زۆر پیشەو کارگێڕی نوێی وەك پۆلیسی هاتوچۆو دوکانی فیتەری و فرۆشیاری یەدەکی ئۆتۆمۆبێل و پەنچەرچی .... لەگەڵ خۆیدا هێنا .

هەروەسا بۆ وەڵامدانەوە بە پێویستی سوپای ئینگلیز لە شارەکە ((هێزەکانی ئینگلیز ئوتێلی Resthouse ییان دروست کرد . بە دوایدا لە ساڵی 1925 , ئوتێلی ئەحمەد پاڵاس لە شوێن ئوتێلی کەرکوکی ئێستا دروستکرا (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).** واتە کەرکووک لە قۆناغی خانەوەگواستییەوە بۆ قۆناغی ئوتێل پاڵاس , ئەمەش هەنگاوێکی مێژوییە بۆ مۆدێرنە بوونی شار .

تێکەڵ بوونی عێراق بە جیهانەوە , ڕادیۆو تەلەگراف و تەلەفۆن و تەلەفزیۆن و سینەمای لەگەڵ خۆیدا هێنا , ئەمانەش کەرکووکییان گرتەوە ((ساڵی 1940 سینەما غازی دروستکرا , لە نزيك پردی بەردین (**شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ئيلاف 14-7 - 2005).**

لە ناوەڕاستی سەدەی 16ەوە وەك ئاماژەمان پێیدا , ژمارەی خانووەکانی کەرکووك , تەنها لە 168 خانوو پێك دەهات , لە ناوەڕاستی سەدەی بیست و لە ماوەی 4 سەدەدا , ژمارەی خانووەکانی زیاتر لە 47,1 جار زیاد دەکات بۆ زیاتر لە 8000 خانوو .

((ژمارەی خانوەکانی خۆی لە 8000 خانويەك دەدا , ژمارەی دانيشتوانەکەشی لە 60000 کەسێك زياترە کە زۆربەيان بەتورکی و کوردی دەدوێن ((کەرکوك –ژمارە 10–کەرکوك لە مەوسوعەيەکی عێراقی ساڵی 1947دا–د.نوری تاڵەبانی ل17–18)).

((گرنگترين شەقامی شارەکە دەژمێرن کە 18 شەقامن((کەرکوك –ژمارە 10–کەرکوك لە مەوسوعەيەکی عێراقی ساڵی 1947دا–د.نوری تاڵەبانی ل18)).

هەروەها ((لە سەرەتای پەنجاکان سەدان خانوو بەناوی گەڕەکی عەرەفە دروستکرا(**كركوك جديدة**), زۆربەی دانيشتوانييان ئاشوری و ئەرمەن و تورکمان بوون((**منطقة كركوك –د.نوري طالباني – 1995 لندن -ص 39-40)).**

((ساڵی 1952 ەوە بۆ 1955 ژمارەی 341 خانوو لە عەرەفە دروستكرا **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص 53).**
((ساڵی 1952 ژمارەی 12 خانوو)) وە((1953 ژمارەی 98 خانوو)) . ((ساڵی 1954 ژمارەی 202 خانوو تەواو کرا)) ((1955 ژمارەکە گەیشتە 341 خانوو)) **(ماذا في كركوك - تاليف فهمي عرب و فاضل محمد - طبعة كركوك - ص54).**
تەنها لە نێوان ساڵی 1949 بۆ 1952 , لە شاری کەرکووك بە فەرمی داوای مۆڵەت بۆ دروستکردنی 705 خانوو کراوە , هەرچەندە لەو سەردەمە ڕێگری یاسایی لە بەردەم خانوو درۆستکردن هەبووە , بۆ ئەوەی جوتیاران لادێ بەجێ نەهێڵن .

ساڵ	1949	1950	1951	1952
کەرکوك (ژ مۆڵەت)	148	162	158	237

کۆی عێراق 3347 2950 2956 4343

(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء – وزارة الاقتصاد - 1954 - ص 135).

له بەشەکانی داهاتوودا بە چڕی و تێرو تەسەلی له گەشەکردنی شاری کەرکوك له نێوان ساڵانی **1947** بۆ **1957** له هەموو بوارەکان دەکۆڵینەوە .

* بە پێی سەرچاوەی **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005)** کارستن نیبۆر فەرەنسییە , وەلێ بە پێی سەرچاوەی **((كركوك عدد 16- كركوك في القرنيين 18-19 كما وصفها الرحالة والمستشرقون – اكو برهان محمد– ص225-232)**ناوبراو ئەڵمانییە.

((گەڕەکی ئیمام قاسم کۆنترین گەڕەکی کەرکوکە (کرکوك ژمارە **9** بەرواری هاوینی **2001** –**المعالم الاثرية والتراثية في مدينة كركوك - عبدالرقيب يوسف - ص 130**).

***((بەگوێرەی کۆنترین سەرچاوە لە بەردەستماندایە , کە مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی **1548** , له گەرەکی قۆریە **70** ماڵ هەبووە , بە ئەندازەی لادێیەکی بچوك بووە **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ئيلاف 14-7 - 2005).**

****((گەڕەکی شوان , شوێنەواری ماوە بەرامبەر ئەحمەد ئاغایە (گۆڤاری کەرکوك ژ **8** – بەهاری **2001** – بیرەوەرییەکانم – فاتیح حەمە ڕەش ل **117**)

*****((تسن له سالی **1548** له **93** ماڵ پێك دەهات **(شذى التاريخ في احياء كركوك - د.صبحي ساعتجي - ايلاف 14-7 - 2005).**

****** بەڵام نوسەرێکی دیکەی تورکمان پێی وایە لە **360** دوکان پێك دێت ((قەیسەری کەرکوك **360** دوکانی تێدایە , **12** شوقە لەسەریەوەیە (**الوجود التركماني في كركوك - نصرت مردان - سويسرا**). ئەو پێی وایە **360** دەربڕی ڕۆژەکانی ساڵ و **12** ەکە دەربڕی مانگەکانی ساڵە.

******* قشڵە ((قشلاق وشەیەکی تورکییە)) .

گەشەکردنی ژمارەی دانیشتوانی شاری کەرکووك

وەك پێشتر ئاماژەمان پێی دا , کەرکووك شارێك بووە زۆر کەم گەڕیدەو گەشتیار و ڕۆژهەڵاتناس سەردانییان کردووە و ڕێیان تێی کەوتووە , بۆیە کەمترین زانیاری هەیە لەسەر قەبارەی شارەکە و ژمارەی دانیشتووانی .

بۆ داریکردنی قەبارەی شارێك , دەشێت خەمڵاندنەکان ڕێی زیاتر تیٚ بچێت , چونکە لە ئاستی دیاریکردنی گەڕەك و ڕێژەی ئاوەدانی شاردایە . بەڵام ئەم خەمڵاندنانە بۆ دیاریکردنی ژمارەی دانیشتوان نادروست دەکەوێتەوە , چونکە بەبیٚ ئەنجامدانی ئامار ناتوانرێت لە ڕێگەی خەمڵاندنەوە , ژمارەی دانیشتووانی شارێك دیاری بکرێت , ئەمە لە کاتێکدا ئەو ئامارانە لە مەزەندەی ئەو کەسانە زیاتر نەبووە . سەرباری ئەمە زۆر لەو زانیارییانەی هەن , لەگەڵ یەکدیدا ناکۆك دەکەونەوە .

ئامارەکان هەموو مەزەندە و قەبڵاندنی گەڕیدە و گەشتیارانە , ئەوانیش ماوەی کەم لە شارەکە ماونەتەوە , نەیانتوانییوە زانیاری تەواو لەسەر ژمارەی دانیشتووان کۆبکەنەوە .

تاکو سەردەمی دوای داگیرکردنی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە , دەوڵەت هیچ جۆرە ئامارێکی نەکردووە بۆ دیاریکردنی ژمارەی دانیشتووانی کەرکووك , بۆیە لە ڕوی زانیارییەوە لەم بوارە کەرکووك هەژارە , ئەوەی هەیە جێگای متمانە پێکردن نی یە .

ئاماری مۆدێرنی جیگەی متمانە , تاکو ساڵی **1947**ز ئەنجام نەدراوە لە شاری کەرکووك , ئەوەی هەیە گریمانەو مەزنەدەیە , نەتەوەییە بەرچاو تەنگەکان (کورد و تورکمان) ئەوبەشەی لە قازانجی خۆیانە بەکاری دەهێنن , ئەوانەشی بە پێچەوانەی دروشمە سیاسییەکان ئەمرۆ کەیانە , دەیکەنە ژێر بەفرەوە و چاوی خۆیانی لە ئاست دەنوقێنن , جەنگ لە سەر خاوەندارییەتی کەرکوك لە جەنگی ئامارەکانە .

گەڕۆکی ئینگلیزی بکنغام لە ساڵی **1816** , سەردانی کەرکووکی کردووە , ئاوا ئاماژە بە ژمارەی دانیشتووانی شار دەدات : ((کەرکوك لە **3** بەش پێك دێت , هەربەشێکیان ڕوپێوێکی فراوانی هەیە , بەشی سەرەکی لەسەر تەپۆلکەیەکە کە بە تەپۆلکەکەی ئەربیل دەچێت , لەناو ئەم قەڵایە ژمارەیەکی زۆر خانوو هەیە , منارەی هەر **3** مزگەوتەکە لە خانوەکانی دیکە بەرزترن , ژمارەی دانیشتوانی لە نێوان **5-6** هەزارە . بەشی دووەمی شار , کە گرنگە بۆ پارێزگاری لە شار , ئەم بەشە ڕوپێوی فراوانتر و ژمارەی دانیشتوانیشی زۆرترە لە بەشەکانی دیکە . دەکەوێتە دەشتایی پاڵ قەڵاوە , لە وێدا خانە سەرەکییەکانی شارو چایخانەو بازاڕەکان هەیە , دانیشتوانی ئەم بەشە نزیکە لە **10000** کەسە . بەشی سێیەمی شار نیو میل لە دوو بەشەکەی دیکەوە دوورە , ئەم بەشە بچوکترین بەشە , خانووەکانیشی پەرتە , ژمارەی دانیشتوانی لە **1000** کەس تێپەڕ ناکات , بەمەش کۆی ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك لە **15000** تێپەڕ ناکات (المدینه والحیاه المدنیه - جزو **2** - ص **273-274**).

وەلیٚ کلیمانی فەرەنسی **4** دەیە دوای بیکنغام , لە ساڵی **1856**ز سەردانی کەرکووکی کردووە, ڕونتر پەنجە لەسەر ژمارەی دانیشتووانی شار دادەنێت ., **ئەو** ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکووك دیاری دەکات بە **25000** کەس , جگە لە سەربازانی عوسمانی لە شارەکە , ئەوەش دیاری دەکات کوردەکان **75**٪ دانیشتووانی شار پێك دەهێنن **(کرکوك : تاریخ عریق وواقع مریر – جبار قادر – الحوار المتمدن العدد 1331 – 28-9-2005).**

دوای کلیمان به **17** ساڵ , ئەندازیاری ڕوسی یوسیب تشیرنیك , که له ساڵانی **1872–1873** سەردانی کەرکووکی کردووه , ژمارەی خەڵکی شارەکەی به **12000–15000** دیاری کردووه . باس لەوه دەکات هەموو دانیشتوانی شارەکه کوردن , جگه له **40** خێزانی کریستان نەبێت **(التركيب الاثني لسكان كركوك خلال قرن 1850-1958 -د.جبار قادر).**

دوای دوو دەیه لەو گەشتەی یوسیب تشیرنیك , شەمسەدین سامی ژمارەی دانیشتوانی شاری کەرکوکی له قاموس ئەعلامی تورکی به **30000** دیاری کردووه . کەچی دوای **10** ساڵ لەو مێژووه , میجەرسۆن ئەو ژمارەیه کەم دەکاتەوه بۆ نیووه .

((میجەرسۆن له ساڵی **1907**دا , **16** ڕۆژ له یەکێك خانەکانی کەرکوك ماوەتەوه , ژمارەی دانیشتوانی کەرکوکی به لانی کەم **15000** دیاری کردووه **(التركيب الاثني لسكان كركوك خلال قرن 1850-1958 -د.جبار قادر).**

11 ساڵ دوای گەشتەکەی مێجەرسۆن , ئەدۆنیس ژمارەی شاری کەرکووکمان دەداتێ ((ئەدۆنیس : کاتێك بەریتانییەکان داگیرییان کرد ژمارەی دانیشتووانی شارەکه دەگەیشته **25** هەزار کەس (سەنتەری برایەتی –ژماره **20** – هاوینی **2001**– کەرکوك له چەرخه کۆنەکاندا– پرۆفیسۆر –د.جەماڵ ڕەشید (ل**64**).

لێرەوه ئەم جیاوازییه ئاشکرایانەمان بۆ دەردەکەوێت له دیاریکردنی ژمارەی دانیشتووانی شار , دەبینین هەر کەسه که سەردانی شاری کەرکوکی کردووه , ژمارەیەکی داوه به دەستەوه , ئەمەش بەهۆی ئەوەوه بووه , زانیاری درووست نەبووه لەسەر شار . له لایەن دەسەڵاتدارییەتییەوه ئاماده کرابێت , تاکو ئەو بێگانانه کەڵکی لێ وەربگرن له یاداشتنامەو نوسینەکانییان .

نەبوونی سەرژمێری دەوڵەتی و بانکی زانیاری لەسەر شار , هۆکاری ئەم سەرلێشێوانەیه , که گەڕاونەتەوه بۆ وڵاتی خۆیان , له دەفتەری بیرەوەری و نوسراوەکانیان , به مەزەندەی خۆیان ژمارەی دانیشتوانی شاری کەرکووکیان دیاریکردووه , بۆیه ژمارەکان ناکۆك دەردەچن لەگەڵ یەکتردا , ناتوانرێت پشتیان پێ ببەسترێت , بکرێنه سەرچاوه بۆ توێژینەوه و یەکلایکردنەوەی کێشه مێژوییەکان و ساغکردنەوەی ناسنامەی شارەکه .

هەرچەنده هۆکار زۆر له ئارادا بووه , بۆ ئەوەی ژمارەی دانیشتووان بەردەوام له بەرزبونەوەو دابەزیندا بێت , لەوانه : گرانی , نەخۆشی , لافاو , شەڕ , قات و قڕی .... .

با چاوێك بخشێنین , به بەشێك بچووك , له گرنگترین ئەو ڕوداوه سروشتیانەی , له ماوەیەکی کوورتی مێژوییدا , له ناوچەی کەرکوك ڕویانداوه , که بوونه به هۆکاری مردنی به کۆمەڵ و ماڵ وێرانی بۆ هاووڵاتییانی شارەکه . ئاکامیان به کەمبونەوەی ژمارەی دانیشتوانس شار و چۆڵ بوون و وێران بوونی تەواو بووه , ئەمه سەرباری جەنگ و هێرشەکان , به تایبەت هێرشی سەفەوییەکان بۆ سەر کەرکوك , گرتن و مەنجەنیق بارانکردنی وەك پێشتر ئاماژەمان پێی دا ((نادر شاه له ساڵی **1743** کەرکووکی داگیر کرد , له ساڵی **1746** عوسمانییەکان گرتیانەوه)) . یاخود ((له ساڵی **1624** خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان به لەشکرێکەوه چووه سەر شارەزور و کەرکوك و قەڵای کەرکوکی زەوت کرد (کورد و کەرکوك – لەتیف فاتیح فەرەج).

شارەکانی عێراق و ناوچەکە لە ڕوی شێوازی دروستکردنەوە زۆر کەم و کوڕییان هەبووە , ئەم کەم و کوڕیانەش بۆتە هۆی تەشەنەکردنی نەخۆشی تیایاندا , لەوانە : ((قەرەباڵغی , پیسی , کەمی ئاوو بە تایبەت لە ناو قەڵاکان , خراپی ڕێگاو بان , بوونی گیانەوەری پیس لە شار , بەخێوکردنی ئاژەڵ لەناو ماڵان ....)) .

شارەکان بە گشتی و قەڵاکانییان بە تایبەت , کۆڵانەکانییان زۆر تەسك بوو , ئەمەش بە هۆی کەمی ڕوبەری شارەوە , هەروەها پاراستنیی خەڵکەکەی لە گەرمایی هەتاوی هاوین . ((کۆڵانی تەسك , خۆرەتاو نایگرێتەوە , شتی تێدا بۆگەن دەبوو , ماڵەکان پەنجەرەیان نەبوو لە نهۆمەکانی خوارەوە , تا هەوای تازە بچێتە ژورەوە   , بە تایبەت ئەو ماڵانەی دەکەوتنە سەر کۆڵانەکان , کەمی ڕوپێوی شارەکان و زۆری ماڵ , وای دەکرد شوێنی باخچە لە شاردا نەبێتەوە ,   کۆڵانەکان پڕ بوون لەگیاندار , لە ئەسپەوە بۆ کەر و حوشتر و مانگاو مەڕو ماڵات و... گەوەڕەکانیان لە تەنیشت شوێنی ژیانی خەڵکەکەوە بوو , یان لەو خانانەی نزیك بوون لە گەڕەکەکانەوە . ئەوەی ببوە دیاردەی ئاسایی   ئەو پاشماوە و پیساییانە بوو لە گەڕەکەکان هەڵدەگیران , دواتر دەکران بە سوتەمەنی بۆ حەمامەکان , دەبوونە دایانگای مێش و مەگەز و سەرچاوەی نەخۆشی (**المدينة والحياة المدنية - جزء 2 - ص 278**).

شارەکانی عێراق لە سەدەی **15** ەوە , لەهەموو خزمەتگوزارییەکی تەندرووستی بێ بەش بوون , کەوتنە بەر شاڵاوی زۆر جۆرە نەخۆشی کوشندە , لە چەشنی تاعون و کولێرا و مەلاریا و تیفۆید , لە ساڵەکانی **1689** و **1719** و **1773** و **1774** و **1776** و **1780** و **1790** و **1801** و **1827** و **1830** و **1873** و **1874** و **1875** و **1876** و **1877** و **1899** و **1901** و **1902** و ... هتد .

((لەو ماوانەدا زۆر جۆر نەخۆشی عێراقیان گرتەوە . هەر یەکێك لەم نەخۆشیانە , زیانی ئابوری و مرۆیی گەورەیان لێ کەوتەوە , ئەمەش بەهۆی ئەوەوەی , دەسەڵاتدارییەتی عوسمانی گرنگی نادا بە کەرتی تەندروستی (**المدينة والحياة المدنية - جزء 2 - ص 286**) .

مشك و جرج , یەکێك لە هۆکارەکانی تاعونن لە مێژوودا . کە بەرفراوانی لەو شارە قەڵا, ماڵ تەسك و تاریکانەدا بڵاو ببونەوە .

گرنگترین ئەو ڕوداوانەی لە کەرکوکدا هاتنە ئاراوە , ئەوەی تۆمار کراوە بریتین لە :

((لە ساڵی **1248**ز بارانێکی زۆر باری , لادێیەکان کەوتنە ژێر ئاواوەوە , قەڵای کەرخینی هەرەسی هێنا (**كركوك عبر التاريخ – عزيز قادر صابنجي).**

((ساڵی **1757** ... (بەهۆی کارەساتی سەرماو بەفرەوە , ژمارەیەکی زۆر هاوڵاتیانی کورد گیانیان لە دەست دا , تەنانەت کەس نەبوو تەرمەکانیان بشارێتەوە (کەرکوك –ژمارە 7پاکتاوکردنی کورد و تەعریبکردنی کوردستان لە مێژووی کۆن دا – ل **46-47**).

((هەمان ساڵ ناوچەکە کەوتە بەر هێرشی بەرفراوانی کولە . سەرباری برسێتی بەهۆی پەلاماری کولەوە. لە دواییدا نەخۆشیشی هاتە سەر . مردن ئەوەندە زۆر بووە , کە فریای ناشتنی تەرمەکانیان نەکەوتن (کەرکوك –ژمارە 7پاکتاوکردنی کورد و تەعریبکردنی کوردستان لە مێژووی کۆن دا ل47.).

((ساڵی **1815** گرژی کەرکوکی گرتەوە , چەند مانگ درێژەی کێشا (**اربعة قرون في تاريخ العراق الحديث - الستر ستيفن - ترجة جعفر الخياط – طبعة السادسة - 1985 - ص 282).**

((فارسەکان لە نێوان ساڵانی **1821–1823** شارەکانی کەرکوک –سلێمانی– موسڵیان داگیرکرد , بەڵام بەهۆی بڵاوبونەوەی نەخۆشییەوە پاشەکشەیان کرد (**لوتسكي-تاريخ الاقطار العربية الحديث- دارالتقدم موسكو-ص27).**

یەکێك لەو نەخۆشییە کوشندانەی کەرکووکی گرتەوە , تاعونەکەی ساڵی **1830** ە , تەواوی سەرچاوەکان , ئاماژە بۆ تاعونێکی سەخت دەکەن لە ساڵی **1830** , لە شاری کەرکوك , زۆر سەرچاوە پەنجەیان درێژکردووە بۆ ئەم ڕشانەوە گەورەیە , هەموویان ئاماژە بە زیانە زۆر و زەبەندە گیانییەکانی دەکەن .

((ڕشانەوەی گەورە لە ساڵی **1830**(**30–50**٪)خەڵکی کەرکوکی کوشتووە . سوپای عوسمانی تەرمی مردووەکانی بە کۆمەڵ بە عەرەبانە گواستۆتەوە بۆ شوێنی ئیسکانی کۆنی ئێستا لەو شوێنە ژێر گلی کردووە (باسەڕە ,ژمارە **9–3–2005** –ئاکۆ خالید ئەحمەد). بەڵام بە داخەوە ئاماری ژمارەی دانیشتووانی کەرکووکمان لە پێش وە پاش تاعونەکەمان لەبەر دەستدا نییە , تاکو قەبارەی زیانە گیانییەکانمان بۆ ئاشکرا بێت .

((لە سەپتەمبەری **1830** , نەخۆشی تاعون لە کەرکوك بڵاو بوەوە (**كركوك- لمحات تاريخية – ليلى نامق- منشورات خبات- ص40).**

((ساڵی **1830** تاعون لە کەرکوك بڵاو بوەوە (**اربعة قرون في تاريخ العراق الحديث - الستر ستيفن - ترجة جعفرالخياط – طبعة السادسة - 1985 - ص 318).**

((تاعون بەشێکی زۆری شاری وێران کرد , خەڵکی لە شار دەرکرد (**اربعة قرون في تاريخ العراق الحديث - الستر ستيفن - ترجة جعفرالخياط – طبعة السادسة - 1985 -ص325).**

((تاعون و برسێتی هات , بەجارێ خەڵکی داڕزان و دوژمنی بۆ هێشتینەوە , بە جۆرێك کاتێ دزی دەکرا هەر کۆمەڵە تۆمەتەکەی دەخستە پاڵ ئەوەی تر (گەشتەکەی فرێزەر ساڵی **1834** –ئومێد ئاشنا وەریگێڕاوە –**1998** چاپخانەی تیشك –ل**60**).

((دوای ئەمە نەخۆشی تاعون وڵاتی داگرتوە بە جۆرێك نیوەی دانیشتوانی شارەکەو دێهاتەکانی دەوروبەری لەناو برد((گەشتەکەی فرێزەر ساڵی **1834** –ئومێد ئاشنا وەریگێڕاوە –**1998** چاپخانەی تیشك ل**39**)).

ئەوە نییە ئەمە یەکەم و دوا نەخۆشی بووبێت , خەڵکی شاری کەرکووکی بە کۆمەڵ لەناو بردبێت , لەم بوارەدا نموونەمان زۆرە :

((ڕشانەوەی بچوك هاوکات لەگەڵ ساڵی گرانییەکە زیانی گەورەی نەگەیاندوە (باسەڕە ,ژمارە **9–3–2005** –ئاکۆ خالید ئەحمەد).

((له گرانی گەورە , برسێتی و گرانی بێ ئەندازە , سەدان کەسی لە کەرکوکدا لە برسێتی کوشت (**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت).

مردن بە برسێتی و نەخۆشی گرانی گەورە , کاریگەری جەنگ و تاڵان و بڕۆی عوسمانییەکان بوو لە سەر خەڵك ((لە سەرەمی عوسمانییەکان خەڵك کەوتنە بەر شاڵاوی تاڵان و بڕۆ (**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت).

سەرباری تاڵان و بڕۆی خەڵك , باجێکی زۆریشی بە دوادا هات ((لە هەر کەرێکی بێ بار **1** فلس باج وەردەگرترا , بەڵام کەری باردار **4** فلوس باجەکەی بوو ((**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت).

((خەڵك خۆیان بارەکەیان هەڵئەگرت تا **4** فلسی باجەکە نەدەن ((**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت)).

((لە لادێکان هەر سەرە مەڕو بزنێك **4** عانە باجی لەسەر دانرا ((**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت)).

سوپای داگیرکەری ئینگلیز , هەڵوێستی عوسمانییەکانییان گرتە بەر بەرامبەر بە چەوساندنەوەی خەڵکی هەژار , درێژەیان بە سیاسەتی عوسمانییەکان دا , نموونەیەك بۆ ئەم بۆچونە : ((ئینگلیزەکان ئاغاکانیان کردە وەکیلی خۆیان بۆ وەرگرتنی باج ((**كركوك قي عهد الاستعمار البريطاني والعهد التالي - بقلم الملا جميل روزبياني - ترجمة انور مندلاوي** - ئەنتەرنێت).

جەنگ کاریگەری زۆری لەسەر خەڵك دانا , جگە لە مەرگی بە کۆمەڵ لە بەرەکانی شەڕ , هاوکات تاڵان و بڕۆ و گرانی و بێکاری و برسێتی و نەخۆشی لەگەڵ خۆیدا بۆ جەماوەر هێنا .

ئەم خشتەیەی لە خوارەوە دەیبینن , سەرژمێری گوندێکی کوردستانە , لە پێش جەنگ و دوای جەنگ , ئەوە دەر ئەخات , جەنگ چ کارێکی ناهەمواری کردۆتە سەر دێ یەکی بچووکی لاڕێی وەك ((تەبلا)).

	پێش جەنگ	لە پاش جەنگ
ژمارەی ماڵەکان	**20**	**20**
هێش و گاسنی جووت	**15**	**10**
بزن و مەڕ	**350**	**25**

(ل**23**–یاداشتەکانی میجەرنۆئیل لە کوردستان –وەرگێڕانی حسێن ئەحمەد جاف و حسێن عوسمان– بغداد **1984**).

ئەم ئامارانەی تا ئێستا پێشکەشمان کردن , وەك ئاماژەمان پێیان دا , هەموو خەمڵاندنی خەڵکانی بێگانەیە بۆ سەرژمێری دانیشتووانی ناو شار , نەك لیوای کەرکوك بە شار و لادێکان دەوروبەرەوە .

له دوای داگیرکردنی عێراق له لایەن ئینگلیزەوە , بۆ یەکەمجار ئاماری ناو شار و دەوروبەرەکەی دێتە پێشەوە . ((ساڵی **1919** بە گوێرەی خەمڵاندنی بەریتانیا , ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك **92000** بوو , بەڵام بە گوێرەی ئاماری لیژنەی عوسبەی ئومەم ژمارەی دانیشتوانی **111650** کەس بوو , **3,6**٪ دانیشتوانی سەرجەم عێراقی دیاری دەکرد **(كركوك –دراسات في التكوين القومي للسكان-د.خليل اسماعيل محمد- ص29).**

((ساڵی **1921–1924** , بە گوێرەی خەمڵاندنی حکومەتی عێراقی , ژمارەی دانیشتووانی لیوای کەرکوك , گەیشتۆتە **111650** کەس **(كركوك –دراسات في التكوين القومي للسكان-د.خليل اسماعيل محمد-ص8).**

((ڕاپۆرتی کۆمەڵەی نەتەوەکان (**عوصبة الامم**) کە له لایەن لیژنەی تایبەتییەوە له ناوچەکە له کوردستانه له ساڵانی (**1922–1924**)ئەنجام دراوە : ژمارەی دانیشتوانی لیوای کەرکووك , گەیشتە **111,650** کەس و بە پێی نەتەوەکانیان بەم پێیە دابەش بوونە : کورد **42,5**٪ و عەرەب **31,9**٪ و تورکمان **23,4**٪ و ئەوانی تر **2,2**٪, کۆی ژمارەیان **100**٪ (سەنتەری برایەتی –ژمارە **20** – هاوینی **2001**–کێشەی بەعەرەبکردنی کەرکوك له کۆنەوە تا ئەمڕۆ–د.ڕەفیق شوانی–ل**226**).

له ساڵی **1930**دا , بۆ یەکەمجار له مێژوودا , دەزگایەکی حکومی , ئاماری ناو شاری کەرکووك دەکات , هەرچەندە پێی ناچێت ئامارەکە فەرمی و زۆر ورد بوبێت , بەڵام دەشێت تاکو ئەوکات نزیکترین ژمارە له ڕاستییەوە بوبێت تا ((ساڵی **1930** ئامارێك کە شارەوانی کەرکوك پێی هەڵسا , بەگوێرەی ئەو ئامارە ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکوك **35000** بوو **(التركيب الاثني لسكان كركوك خلال قرن 1850-1958 -د.جبار قادر).**

هیچ کام لەم سەرژمێرییانەی ڕئامازەمان پێیان دا تا ئێستا بە شێوەی ڕێك و پێك و مۆدێرنانە ئەنجام نەدراون , بۆیە بازنەی کەم هێنان بەرفراوانە . دەتوانیین له ساڵی **1947** ەوە , پشت بە سەرژمێرییەکان ببەستین , کە شێوەی فەرمی و سەرانسەرییان بەخۆوە بینیووە ((هەرچەندە سەرژمێری ساڵی **1947** یەکەم سەرژمێری ڕەسمییە کە دەکرێت پشتی پێ ببەسترێت , بەڵام ئەو سەرژمێرییەش دوا بە دوای شاڵاوی سوپا بۆسەر کوردستان له سییەکان و چلەکاندا کراو ئەو دەمەش خەڵکی هوشیارییەکی ئەوتۆیان نەبوو له ترسی باج و خزمەتی سەربازی خۆیان دەشاردەوەو خۆیان ناونووس نەدەکرد(جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق –سەنتەری برایەتی– جوگرافییای دانیشتوان –د.خەلیل ئیسماعیل–ل**178**).

((له ساڵی **1947** لەسەر بنچینەی مۆدێرن ئامار کرایەوە , ژمارەی دانیشتوانی لیوا گەیشتە **286005** کەس کە دەیکردە **5,9**٪ ی هەموو عێراق **(كركوك –دراسات في التكوين القومي للسكان – د. خليل اسماعيل محمد -ص29).**

بەڵام ناو شاری کەرکووك ((ژمارەی دانیشتوانەکەشی لە **60000** کەسێك زیاترە کە زۆربەیان بەتورکی و کوردی دەدوێن ((کەرکوك –ژمارە **10**–کەرکوك لە مەوسوعەیەکی عێراقی ساڵی **1947**دا–د.نوری تاڵەبانی ل**17–18**)) .

((ساڵی **1947** ژمارەی دانیشتووانی کەرکووك **67756** کەس بوو , کە **18000** لەوانە شوێنی لە دایکبونیان شارەکانی دیکەیە **(كركوك : تاريخ عريق وواقع مرير – جبار قادر – الحوار المتمدن العدد 1331 – 28-9-2005).**

10 ساڵ دوای ئەو سەرژمێرییە , سەرژمێرێکی فەرمی دیکە لە ساڵی **1957** ئەنجام درا , تاکو ئێستا بە متمانە پێکراوترین سەرژمێری دیاری کراوە , بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی کەرکووك پشتی پێ دەبەسترێت ((سەرژمێری ساڵی **1957** گونجاوترین سەرژمێرییە کە پشتی پێ ببەسترێت , چونکە لە بارودۆخێکی گونجاوتردا کراوە (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق –سەنتەری برایەتی– جوگرافییای دانیشتوان –د.خەلیل ئیسماعیل–ل**179**). بە گوێرەی ئەو سەرژمێرییە , ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکووك , گەیشتە **120402** کەس .

بەم شێوەیە دەبینین لە ماوەی نێوان ساڵانی **1930** بۆ **1947 – 1957** ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکووك , تەکانی بێوێنە بە خۆوە دەبینێت , لە ماوەی ئەم **27** ساڵەدا , نزیك بە **350**٪ گەشە دەکات .

لە بەشەکانی داهاتوودا , لە گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی و ئابورییەکان دەکۆڵینەوە کە لەو ماوە مێژووییەدا (**1947–1957**) لە کەرکووکدا ڕویان داوە , لێ ئێستا بەکورتی دەتوانین گرنگترین ئەو هۆکارانە لەم سەرە خاڵانە کورت بکەینەوە :–

– کۆچی جوتیارانی بێکار ڕوو لە شار .

– زۆربوونی ژمارەی لە دایك بوون و کەمبونەوەی ڕێژەی مردن .

– بوونی کۆمپانیای نەوت لە کەرکووك پێویستی بەهێزی کار .

((سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن , ژمارەی کۆچبەران بۆ شاری کەرکووك , لە شارەکانی دیکەوە , لە نێوان **1947 – 1957**, زیاتر لە **39000** کەس بووە (**كركوك : تاريخ عريق وواقع مرير – جبار قادر – الحوار المتمدن العدد 1331 – 28-9-2005).**

پاش **8** ساڵ لە ئاماری **1957** , دوای گۆڕانکارییەکانی **1958** و **1961** و **1963** لە کوردستان و عێراق , ئامارێکی نوێ لە عێراق ئەنجام دەدرێت .

((کۆی گشتی ژمارەی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك لە ساڵی **1965** گەیشتە **473626** کەس . **(كركوك المدينة الضاحكة بالناروالنور –عوني داودي –الاتحاد 480 –5-7-2002).**

ڕێژەی شارنشینی لە ساڵی **1965** , لە پارێزگای کەرکووك و عێراق بەم شێوەیەی خوارەوە بووە:

((له پارێزگای کەرکوک ڕێژەی شارنشینی **48,5**٪ بووە , ژمارەی دانیشتوانی ناو شاری کەرکووک **167,413** کەس بووە , کە دەیکردە **36,2**٪ دانیشتوانی سەرجەم پارێزگا . لە پارێزگای بەغدا ڕێژەی شارنشینی **51,2**٪ , بەصرە **46,5**٪ و سلێمانی **21**٪ بووە لەهەمان ساڵدا(**نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوث والدراسات العربية - ص77).**

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت , ڕێژەی شارنشینی لە پارێزگای کەرکووک , لە پێش پارێزگای بەصرەوەیە , هەروەها زیاتر لە دوو بەرابەری پارێزگای سلێمانی بووە لە ساڵی **1965** , کە ئەمەش لەو کات بلە پلە بەرزەکان دادەنرا لە عێراقدا .

ڕێژەی شارنشینی لە کەرکوک , لە ماوەی **30** ساڵ (**1947-1977**) بەم شێوەیەی خوارەوە لە گەشەکردندا بووە:

ساڵ	ژمارەی دانیشتووان	ڕێژەی شارنشینی
1947	**286005**	٪**33**
1957	**388462**	٪**39**
1965	**473616**	٪**48**
1975	-----	٪**51**
1977	**494767**	٪**70**

(ئەتڵەسی کەرکووک – هەولێر **2005** – لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەبکردنی کوردستان – ل**45**).

هەرچی ژمارەی لادێیە , لە پارێزگای کەرکوک و سەرجەم عێراق , بەم شێوەیەی خوارەوە , لە گۆڕاندا بووە لە ماوەی نێوان ساڵانی **1957** بۆ **1987** :

ساڵ	کەرکووک	عێراق
1957	**1372**	**14050**
1971	**566**	**16996**
1975	**772**	**16975**
1987	**519**	٪**9954**

(ئەتڵەسی کەرکووك –هەولێر 2005 – لیژنەی باڵای بەرەنگاربوونەوەی بەعەرەبکردنی کوردستان ت64 .(

لە کۆتایی ئەم بەشەدا , خشتەیەکتان لە ئامارەکانی ڕابردوو پێشکەش بدەکەم , لەسەر زۆربوونی ژمارەی ژمارەی دانیشتوانی شاری کەرکووك لە ماوەی سەدەو نیوێکدا :

ساڵ	ئەوەی پێی هەڵساوە	ژمارەی دانیشتوان
1816	بکنغام	15000
1856	کلیمان	25000
1873-1872	یوسیب تشسرنیك	15000-12000
1896	شەمسەدین سامی	30000
1907	میجەرسۆن	15000
1918	ئەدۆنیس	25000
1919	بەریتانیا	92000(لیوا)
1924-1921	عێراق	111650(لیوا)
1924-1922	عصبە الامم	111650
1930	شارەوانی کەرکووك	35000
1947	حکومەت	67756
1957	--	120402
1965	--	167413

& ئەم دوو ساڵنامەیەش هەیە , پاشان بە وردی بەراورد لە نێوان هەر سێکییان دەکەین . لەبەر ئەوەی لە ئاماری ژمارەی دانیشتووان , جیاوازییان لەگەڵ یەکدا هەبوو , بۆیە ئامارەکانم بەکار نەهێنا .

سالنامە عام 1892) عن کرکوك ما یلي :

يحيط بمركز سنجق كركوك السليمانية شرقا ،كويسنجق واربيل شمالا ،والموصل غربا ،وقضاء الصلاحية (كفري) جنوبا ،وولاية بغداد من المنطقة الجنوبية الغربية. يقيم في كركوك (12461) من المسلمين و(229) من الكلدان و(381) من اليهود. يوجد في المدينة (5000) دارا سكنية، مبنى حكوميا واحدا،قلعة واحدة ،11 مركزا للشرطة،36 جامعا ومسجدا ،7 مدارس دينية،15 تكية ،12 خانا،1282 دكانا ومخزنا،8 حمامات،15 مدرسة ابتدائية،مدرسة متوسطة ،12 مخبزا،15 طاحونة مائية،3 كنائس،كنيس واحدا لليهود ،صيدلية واحدة،مستشفى واحدا،30 محلجا ومغزلا. تتألف كركوك من ثلاثة احياء رئيسية: القلعة،الصوب الآخر (قارشي ياخا) والقورية.وبهدف استمرار الحركة بين قسمي القلعة والقورية أثناء السيول وأمطار العارمة في الشتاء ، قام نافذ باشا ببناء جسر حجري.

تشتهر كركوك بالنفط وانتاج المرمر وفحم الزفت . الجزء الأعظم من سكان مدينة كركوك أتراك (كذا) يتحدثون التركية،وهناك قليل من العرب والأكراد . يبلغ عد الدور السكنية في القرى المحيطة بكركوك مثل تسان (تسن ـــ تسعين) ،بشير،تازة خورماتو 200 دارا.وعدد القرى التابعة لها 532 قرية .((وثيقة عثمانية نادرة عن كركوك- نصرت مردان)).

ويبلغ مجموع عدد سكان مدينة كركوك 29140 نسمة ، منهم 12461 مسلم و229 كلداني و381 موسوي . ومجموع كل هذا من الذكور 13071 نسمة و13069 من الاناث و3000 من الاجانب .

في مدينة كركوك بناية واحدة متخذة لمركز الحكومة وبناية واحدة مخزناً لقوى الاحتياط من الجند واحد عشر مركزاً للشرطة ، وقلعة واحدة و36 جامعاً ومسجداً و7 مدارس و15 تكية وزاوية (رباط) و12 خاناً و1282 دكاناً ومخزناً و5000 بيتاً و8 حمامات و15 مدرسة للبنين ومدرسة رشدية واحدة و12 مخبزاً (فرن) و15 طاحونة ماء و3 كنائس ومعبداً واحداً لليهود وصيدلية واحدة وسوقاً مسقفاً واحداً (قيصرية) ومستشفى واحدا و20 ورشة لحياكة القماش والكتان ومعمل حبل واحد .

ومناخ وهواء كركوك لطيف جداً ، ونادراً ما تصل درجة الحرارة في شهر تموز 45 درجة . وازاء هذا الارتفاع في درجات الحرارة يكون المنام ليلاً على سطوح بيوت كركوك وسيلة مثلى للتهوية .

تنقسم مدينة كركوك الى ثلاثة اقسام : القلعة والصوب الكبير (اسفل القلعة) والقورية (الصوب الصغير) .

وفي القلعة توجد ثلاثة أحياء ، وهي حمام وأغالق وميدان . وفي الصوب الكبير توجد ثمانية أحياء ، وهي جاى وجقور ومصلى وبولاق واوجى واخي حسين (2) وامام قاسم وبريادى . وفي قورية ثلاثة أحياء كبيرة هي بكلر وشاطرلو وصارى كهية .

واهالي كركوك عموماً أتراك ويتكلمون التركية ، وهناك نحو الغرب بعض مجاميع من العرب والكرد وقليلاً من الفرس .

بين القلعة والقورية هناك نهر صغير تجف مياهه صيفاً . وقد أنشأ المشير نافذ باشا على النهر جسراً حجرياً جميلاً ذا 16 منافذ لانسياب المياه .
وعلى بعد 6 ساعات من شمال كركوك ينبع (4) جداول صغيرة ، وهي قورية وتسعين وزاوية وبيلاوه ، لسقي وارواء المزروعات والبساتين وفوائدها كثيرة لا تحصى لكركوك .

: انظر (موصل ولايتى سالنامــه سى ، 1312 قمري ، 1310 رومي ، 1894 م ، مكتوبى ولايت مميزى عزتلو صادق افندى معرفتيله ترتيب وطبع اولندى ، موصل ولايتى مطبعـه سى . *ص 298 – 303 *

((كركوك في سالنامة الموصل - نجاه كوپر أوغلو))